Национальная библиотека
Республики Тыва
им. А.С. Пушкина

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн.

№ 118 (15939) ◆ 1997 чылдың ноябрь 25, вторник ◆ Ат салган шагы 21.00 ◆ Садар өртээ 1000 рубль.

ЧАГЫДЫП АЛЫРЫНЧЕ ДАЛАЖЫҢАР!

«ШЫННЫ» ЧАГЫДЫП АЛЫРЫН УТПАҢАР. ОЛ — КАЯА-ДАА СИЛЕРНИҢ ЭДЕРИНЧИҢЕР БОЛГАЙ.

ЧАРТЫҚ ЧЫЛДА ӨРТЭЭ — **80 МУҢ РУБЛЬ.**

ҮШ АЙДА — 40 МУҢ РУБЛЬ.

ПЕНСИОНЕРЛЕРГЕ, ИНВАЛИДТЕРГЕ — 60 **МУҢ РУБЛЬ.**

ОРГАНИЗАЦИЯЛАРГА, АЛБАН ЧЕРЛЕРИНГЕ — **100 МУҢ РУБЛЬ.**

Чагыдылганы харылзаа черлеринде, ооң чер-черде салбырларында хүлээп ап турар.

КЫШ ДУШКЕН

АЖЫЛДААРЫНГА, ӨӨРЕНИРИНГЕ, АМЫДЫРАП ЧУРТТААРЫНГА ТААРЫМЧАЛЫГ БАЙДАЛДАР ТУРГУСТУНГАН ТУРАР УЖУРЛУГ

Бажыңнарда чылыг бар бе?

ЧАЙЛАТПАС БОЛЗА...

Одалга сезону шагда эгелээн. Бажыңнар, албан черлериниң чылыы, изиг, соок суун хандырыы турар республика ЧЭТ-ериниң кышка белеткелин эргий көрээлиңер. Чурттаар, ажылдаар оран-сава чылыг болза, хөөн көдүрлүүшкүнүг, ажыл, амыдыралга беримче улгадыр деп чүвени билир бис.

1995-96 чылдарның кыжын эки сактыр бис. Кызыл, Ак-Довурак хоорайларга чуртталга бажыңнарынга, эмнелгелерге, школаларга, уругларга садтарынга агаарның соогу тик градус чедип турган. Мындыг берге байдалга эрткен кыштың соонда, Кызыл хоорайның, «Тыва даг-дүгү» комбинаттың ЧЭТ-ериниң «Красэнерго» акционер нитилелдиң, республиканың удуртулгалары Онза байдалдар яамызының дузазы-биле аварияны чайладыр сан-хөө техниктиг курлавырларны пудургу дилеп тыпкаш, Москва болгаш кожа девискээрлерден тускай мергежилдиг кижилерни чалап турган, кызымаккай ажылдаан. 1996 чылдың чайгы септелге өйүнде мурнуку чылдарга бодааргa, кончуг улуг септелге соонда чылыг бүдүрүлгелери эрткен кышты чүгээр ашкан. Чылыг хандырылгазы доктаамал болгаш бүзүрелдиг деп чүвеге кижилер чаңчыгып эгелээн. Барымдаалыг идегээшкин деп болур, ынчалза-даа...

Чылыг энергиязының бүдүрүлгелериниң удуртукчуларының кышка белеткелинвис ажырбас деп бүзүредиишкиннери турза-даа, өргежок чугула шинтпирлээр айтырыглар ЧЭТ-тер шугумунда мөөңнелген. Одаар үүлге, ажыл төлевиринге үндүрер акшаның берге айтырыынга котелдарның ажылының айыыл чогунуң хайгаралы капсырлажып турар. «Айыылдыг байдалга ажылдаар бүдүрүлгелериниң айыыл чок чоруун хандырар хемчеглер дугайында» федералдыг хоойлу кол нуруузунда сагыттынмайн турар деп болур. Ак-Довурак ЧЭТ-ниң котел харагалзалы чогуур лицензия чок ажылдаттынып турар. Котел харагалзалының ажыглалы тускай мергежилдиглер-биле түгле 50% четчелеттинген дизе чазыг чок. 1997 чылдан эгелеп ПТУ-10 котел башкарыкчыларының белеткелин бууратган.

Бо четпестерни республиканың шупту ЧЭТ-ериниге адрестеп болур. Кадрлар айтырыы кичээнгейни негеп турар. ЧЭТ-ниң харыысалгалыг адырларында удуртукчулар хажытпас хемчээл шылгалдаларын эртпээн, тускай мергежил шынзылгалары чок.

Айыылдыг байдалдарга удур баш удур хемчеглер сагыыр харыкчок, частыг болур агрегаттар, котелдар ажыглалында хажыдыышкыннар бар, суг, бус, базыышкын айтыкчылары чок ажылдадып турар таварылгалар кайы хөй, ажылчы курлавырын 2-3 катап ажыр ажыглаан дериг-херексел ажыглалда хевээр.

Ажылга айыыл чок ажыглал херекселдерин долу ажыглавайн турарының чылдагааны чуртта экономика-саң-хөө айтырыгларынга үзер. Чайгаар-ла Кызыл ЧЭТ-ниң директору С. Г. Каблуковтуң берген интервьюзундан **«...халас чүү-даа турбас, харын, хүн чыры амдыызында халас, септелге негевес...»** — дээн сөстери башка кирер. Үзүн хуусаада ажыл төлевири бердинмээнинден анаа ажылчын хамаанчок, инженер-техниктиг ажылдакчылардан харыысалга негээри берге. Энергия бүдүрүлгелериниң удуртулгазы четпес-дуду дериглер септелгезинге, технологтуг негелдерге үези чарыттынып, айыыл чок чорук магадылалы болгаш ажылдакчыларның корум-чурумунче сагыш салыр чай алынмазы билдингир.

Чылыг берип турар дериг-херекселдериң ажыглалының айыыл чогун хандырар, өй-шаанда солулгазы, аварияларга удур баш удур хемчеглер кадрлар айтырылары шинтпирлээрин дарый негеп келген. Оон башка 2 чыл бурунгаар болган айыыл-халап катаптап, септелге, чаартылгага үндүреринден ушчок хөй акша-хөреңги чарыттынар апаар.

Чурттап орар аал-ораныстың чылыы — кол айтырыг. Бажын чылыгда кижи сергек, ажыл-чорудулгазы беримчелиг, кадыкшылга салдарлыг.

ТР-ниң Күрүнеңиң дагтехниктиг инспекциязының инспектору

Виктор ТУПЫШЕВ.

ДЭЭДИ ХУРАЛДЫҢ ШАПКЫНЧЫЛАРЫ

Кол айтырыг–бюджетти чедер хемчээлдиг сан-түңге камгалап алыры

Эрткен чоокку хүннерде Дээди Хуралдың Даргазының оралакчызы Д. И. Кольчиков база экономика, сан-чээли политиказының талазы-биле комитеттиң даргазы Т. В. Николаева Күрүне Думазынга бистиң республиканың келир чылгы бюджедин камгалаарының талазы-биле хемчеглерни ап. Москвага неделя дургузунда ажылдааш келгеннер.

Кажан бүгү республиканың эрге-ажыктарының камгалалының айтырыы тургустунуп турда, болдунар-ла аргаларны ажыглавас арга чок. Эрткен чылдарда база Дээди Хурал бюджет айтырыының талазыбиле бодунуң шугуму-биле бан-ла хемчеглерни ап турган.

Бо удаада Дээди Хурал мурнундагы бир сессиязынга Россия Федерациязының парламентизиңге дилег-кыйгырыгны хүлээп алган болгаш ону шапкынчыдары-биле Москваже чоруткаы ол.

Баш удур санаашкыннар-биле алырга, Тывага 1993 чылда амыдырап чурттаарынга херек ужурлуг түң—1 трлн. 251 млрд. рубль. Ынчалза-даа бо акша-түңнү федералдыг эрге-чагырга улгаттырган деп санап турар. Ону 816 млрд. чедир кызырган, харын-даа оон-даа эвээжедир чыгаа турар. Ынчангаш ТР-ниң Чазаандан ында 20 чедир сайыттар ажылдап турар, Д. И. Кольчиков эрткен неделяда «Бистиң бажынывыс—Россия» шимчээшкиннинг Күрдумада фракциязын дамчыштыр база катап ажылдаары-биле Москваже чоруткан. Т. В. Николаева Москвага улаштыр ажылдап чыдыы калгаш, «Россияның демократтыг шилилгези» (удуртукчузу Т. Гайдар) партиянның фракциязын таварыштыр бар-ла арга-хемчеглерни алган.

Черле ынчаш Күрүне Думазының фракцияларының ролю болгаш салдары дыка улуг болуп турары-биле Тываның коммунистери баа Күрдумада фракциязын таварыштыр бюджет камгалаарының ажыл-хереңге улуун киирери күзенчиг. Бистиң мурнувуста кол-ла айтырыг—бюджетти чедер хемчээлдиг сан-түңге камгалап алыры.

Бистиң корр.

Семинар-кичээл

ЧЕТПЕС ТАЛАЗЫ – ДЫҢНАКЧЫЛАРНЫҢ ЭВЭЭШ БОЛГАНЫ

Тыва Республиканың Башкылар билиг бедидер институту школа назыны четпээн уруглар албан черлериниң хөгжүм башкыларының семинарын бо чылдың ноябрь айда эрттирген.

Ук семинар амгы үениң хөгжүм башкыларынга нөмелде билигни бергени чугаажок. Баш бурунгаар турган план, хүн чурумун езугаар темаларга лекторларның эки белеткенгениниң түшелинде лекциялар, кичээлдер шынарлыг, солун болган. Чижээлээрге, Сукпак ортумак школазының хоочун хөгжүм башкызы Г. Д. Ондарның ажык кичээлинге семинарның киржикчилери олурушканнар. «Ыры биле хөөмей турда» деп темалыг демнежилге кичээлин Галина Доржуевна ТР-ниң улустуң хөөмейживи Коңгар-оол Ондар-биле кады эрттирген.

Коңгар-оол Юрьевич хөөмейниң алыс чурту Тыва дээрзин демдеглеп, делегейде ады-сураа алгый берген хөөмейжилеривисти адап, республиканың уран үүл школазында өөренип турар бодунуң өөреникчилериниң күүселдери-биле элээн каш номерлерни күүсеткен соонда, Галина Ондар В. Серен-оолдуң созуглелинге бижиттинген М. Дамбаштайның чогаатканы «Хөөмей» деп ырыны өөреткен.

Ийги кичээл: «Төрээн Тывавыстың уран талантылыглары» деп темага хоочун композиторларның, чогаалчыларның, чурукчуларның ажылчорудулгазы-биле таныштыган.

Үшкү кичээл: «Аян-чоруу кичээли». Школадан үнгеш, Кызыл кожуунну долгандыр турар хөгжүм албан черлерин кезип, оларның ажылхерээ-биле таныжып, шыы харыыларны бергени-биле сорулгазын чедип алган.

Семинарга келген башкылар Галина Ондарның эрттиргеи кичээлдеринге сайгарылганы кылып, оларның бедик деннелге эрткенин демдеглээннер. Башкының арга-дуржулгазында ажыктыг болгаш солун үүлдер хөй дээрзин семинарның киржикчилери бирүн үнелээннер.

Республиканың башкылар билиг бедидер институтуң ректору Ольга Дамчай «Өөредилге албан черлериниң үлегер-хевири болгаш уткашынар талазы-биле онзагай үүлдери», Светлана Байыр-оол «Тыва урларга чаштар ырларын өөредири» деп лекцияларны, Кызыл кожуунуң Кур-Чер суурда уруглар садының хөгжүм башкызы Галина Ховалыг садтарга хөгжүм кичээлин канчаар эрттирерин, бодунуң дуржулгазын, чогаадын алган программаазын таныштырган. Россия Федерациязының Композиторлар эвилелиниң кежигүнү, композитор Сергей Бадыраа бодунуң чогаатканы уруглар ырларын болганчаа парлаттынып турар бойдус дугайында ырлар чыындызын көргүскен. Кызылдың уран үүл училищезинің национал садбыының удуртукчузу Татьяна Балдан тыва национал оркестриң тургустунганын, ооң сайзыралының төөгүзүн чугаалап берген, бодунуң дирижерлааны-биле тыва композиторларның чогаалдарын оркестриң күүселдези-биле таныштырган.

Семинарның кол четпес талазы — ооң дыңнакчыларының эвээш болганы. Республиканың бүгү уруглар садтарындан он шаа хөгжүм башкылары келгени дээрге, хөгжүм башкыларының ажылчорудулгазынче кичээнгейнин кудулааныын херечилеп турбаан бе? Ниити школаларда хөгжүм башкыларының чедишпейн турарының чылдагааны база ында хевирлиг. Тожу кожуунның бүгү школаларында чаңгыс-даа хөгжүм башкызы чок. Ол хамаанчок, Кызыл хоорайның үжен ажыг уруглар садтарындан түгле үш-ле кижи келгени хөгжүм кичээлдериниң башкылаашкынынга хамаарылганы тодаргайы-биле хереченлеп турар.

Декабрь 15-тен 21-ге чедир эге класстарда хөгжүм башкыларының семинарын эрттирер бис. Аңаа келир дыңнакчыларны декабрь 14-тө институтка кээп демдегледирин, баш бурунгаар белеткээрин райОНО, хоорОНО эргелекчилериннен дилеп тур бис.

Саая БЮРБЕ.

ОРУЛГАЛАР, ЧАРЫГДАЛДАР — КОНТРОЛЬДА

Тыва Республиканың оралакчы президентизи А. А. Мельниковтуң бо чылдың ноябрь 14-те үндүрген айтыышкынын езугаар кожуун бүрүзү кайы хире үндүрүглер чыып алганының болгаш каш акшаны кайнаар чарыгдаанының дугайында неделя санында Чазакка отчеттап дыңнадып эгелээн.

Тус чер бюджеттериниңе орулга киирип, үндүрүглер чыып алырының кудулааныың ужурундан шак ындыг хемчегни алыры чугула апаан.

Оон аңгыда вторник санында ТР-ниң Чазааның хуралынга бюджетче кирген орулгаларның болгаш хөмүр-даш садыш алырынга, коммунал ачы-дуза чедирилгезин төлээринге үндүрген чарыгдалдарының дугайында база чугааны доктаамал чорудар.

Эрткен тос айларның түнели-биле алырга, бистиң республиканың бюжеткерулга киирип алыры бо чылда көрдүнгенинің түгле 27 хуузун дуглап турар.

Бистиң корр.

СОҢГУЛДАЛАР ХҮНҮ ТОДАРАТТЫНГАН

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының дилээ-биле Тыва Республиканың Дээди Хуралының ийги чыыжының депутаттарының болгаш тус чер чагыргаларының даргаларының соңгулдаларының болур хүнүн доктаадыр дугайында Тыва Республиканың Дээди судунуң шиитпирлериниден ушта бижилгелерни мооң адаанда парладывыс.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СУДУНУҢ ШИИТПИРИНДЕН УШТА БИЖИЛГЕ

Тыва Республиканың Дээди судунуң хамааты керектериниң талазы-биле суд коллегиязы судья И. Б. Столяровтуң даргалааны-биле, секретары Н. М. Сержинмаанын киржилгези-биле Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутаттарының соңгулдаларын 1998 чылдың январь 18-те болурун доктаадыр талазы-биле Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының хемчеглериниңе хамаарыштыр хамааты Т. В. Николаеваның хомудалының талазы-биле хамааты керекти 1997 чылдың ноябрь 6-да Кызыл хоорайга ажык суд хуралынга көргеш,

РСФСР-ниң Хамааты негелде чорудулгазының кодекизиниң 191, 197, 203 үүлдерин удуртулга болтурбушаан,

ШИИТПИРЛЭЭНИ БОЛЗА:

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының «Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутаттарының соңгулдаларын доктаадыр дугайында» Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының 1997 чылдың октябрь 17-де № 215 доктаалын күш чок деп санаар.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) депутаттарының соңгулдаларын 1998 чылдың февраль 8-те, воскресеньеде, эрттирерин доктаадыр.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутаттарының соңгулдаларын Тыва Республиканың күштүг болуп кирген «Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга болгаш «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол магадылалдарының дугайында» 1997 чылдың сентябрь 30-де федералдыг Хоойлузунга дүүштүр эрттирериң Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязынга дагзыр.

Шиитпирни доп-дораан күүседир.

Тыва Республиканың Дээди судунуң судьязы
И. В. СТОЛЯРОВ.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СУДУНУҢ ШИИТПИРИНДЕН УШТА БИЖИЛГЕ

Тыва Республиканың Дээди судунуң хамааты керектериниң талазы-биле суд коллегиязы судья Е. Х. Отук-оолдуң даргалааны-биле, прокурор И. В. Липковичиниң, секретары А. Х. Чамзының киржилгези-биле Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының дүрүмге дүүшпес хемчеглериниң дугайында А. Ю. Кашининиң хомудалының талазы-биле болгаш тус чер чагыргаларының даргаларының соңгулдаларын эрттирер хүнүн судтуң доктаадыының дугайында херекти 1997 чылдың ноябрь 4-те Кызыл хоорайга ажык суд хуралынга көргеш,

РСФСР-ниң Хамааты негелде чорудулгазының кодекизиниң 203 үүлүн удуртулга болдурбушаан,

ШИИТПИРЛЭЭНИ БОЛЗА:

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының 1997 чылдың октябрь 17-де № 216 доктаалы-биле соңгулдаларны эрттиреринің кезээнде Тыва Республиканың тус чер чагыргаларының даргаларының соңгулдаларын эрттиреринде доктаатканын күш чок болдурар.

Тыва Республиканың тус чер чагыргаларының даргаларының соңгулдаларын 1998 чылдың февраль 8-те, воскресеньеде, эрттиреринде доктаадыр.

Тыва Республиканың тус чер чагыргаларының даргаларының соңгулдаларын эрттирер хүнүн доктааткан кезээнің талазы-биле шиитпирин доп-дораан күүседир.

Тыва Республиканың тус чер чагыргаларының даргаларының 1998 чылдың февраль 8-те эрттирер кылдыр судтуң доктаатканы соңгулдаларын 1997 чылдың сентябрь 30-де күштүг болуп кирген «Россия Федерациязының хамааттыларының соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргениң кол магадылалдарының дугайында» федералдыг Хоойлуга чөрүшкек эвес кезээн езугаар «Тыва Республиканың тус чер чагыргаларының даргаларының соңгулдаларының дугайында» 1997 чылдың октябрь 5-те Тыва Республиканың Хоойлузун үндезилеп эрттирер.

Шиитпирниң күүседизин Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязынга дагзыр.

Тыва Республиканың Дээди судунуң судьязы
Е. Х. ОТУК-ООЛ.

УРУГЛАР СОЛУНУ

«СЫЛДЫСЧЫГАШ», ООҢ КЕЛИР ҮЕЗИ

Чаа чылда республиканың «Сылдысчыгаш» уруглар солуну шак-ла ындыг аттыг өңнүг болгаш чурук каасталгаларлыг уруглар журналы кылдыр үнүп эгелээр. Урларга чаа журналдың чагыдылгазын чер-черлерде почта салбырларында хүлээп ап турар. Бо хүннерде редакцияның ажылдакчылары школаларга барып чедип, чаа журналдың чагыдылгазының талазы-биле ажык чугааны өөреникчилер болгаш башкылар ортузунга кылып чорудуп турар. Ындыг янзылыг чугаа бо неделяда Кызыл кожуунун Кур-Чер болгаш Шамбалыг школаларында болуп эрткен

Кур-Чер суурнуң ортузунда ийи каттыг школага баш бурунгаар дугурҗуп алганывыс-биле чедип келдивис. Өөреникчилерге болгаш башкыларга ужуражылга улам солун болуру-биле Тывада билдингир уруглар чогаалчызы Экер-оол Тулушович Кечил-оолду эрттирип алган улус бис.

Школага кирип кээривиске, бистиң башкылар эвилеп-ээлдек уткуп алды. Оон бирге кадылында хүн ажар талазында, делгем коридорунуң ханаларында уруглардың «Сылдысчыгаш» солунунуң дугайында тускай хана солунарны белеткээн болду. Ол-ла болбаанда, уруглар сандаларын боттары тудуп алган чедип келгеш, коридорну долдур олурупту.

Бисти дөрже чалай-дыр. Ужуражылганы Кур-Чер школазында башкы бот-тывынгыр композитор Галина Ховалыг ажытты. Баштайгы сесту хоочун чогаалчывыс алды. Ол бодунуң школачы чылдарында чогаал ажылын кандыг янзылыг сонуурган турганын болгаш чогаадыкчы ажылче шымнып киргениниң соонда, чеже номнарны уругларга бижип үндүргенин сонуургадып чугаалады. Бо чогаалчывыстың бир солун чүүлү—эге класстарга өөренип турган, школа хана солунун боду чуруп, шулүктээн үндүрүп турганы болгаш ээне бир дугаар чогаалын «Сылдысчыгаш» солунга парлаг үндүргени. Чугаазының төнчүзүнде чогаалчы Э. Т. Кечил-оол бодунуң бижээни элээн каш шулүктерин уругларга номчуп берди.

Дараазында сесту бо чүүлдүң авторунга берген. Ол бодунуң допчу намдарынга болгаш чогаадыкчы ажылижинге каксы доктаагаш, хөй кезиинде уруглар парлалгазының дугайында чугаалаан.

—«Сылдысчыгаш» солун республикада кара чаңгыс уруглар парлалгазы болур — деп, ол чугаалаан. — Барыкла ужен ажыг чыллар дургузунда үнмейн келгеш, хөй санныг кижилерниң катап-катап дилеп келгениниң ачызында база катап уруглларга бараан болуп «Сылдысчыгаш» солунунуң отчугажы чырып келген. Катап тургустунгаш, бо хүннерге чедир «Сылдысчыгаш» уруглар солуну хөйде берге орултарны эткен. Ынчалза-даа эки, чаагай сегкилдиг кижилерниң болгаш солунуң үнелеп билир чаштарның ачызында орулунга таваржып турар бергелерге солун торулбайн келген. Рынок харылзаалаарынче чаа-ла шинчип турар берге үеде, кончуг нарын байдалга келгеш, «Сылдысчыгаш» уруглар солуну улуг деткимчени Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржактан алган. Оон ачызында янзы-бүрү черлерден деткимче ап келген уруглар солуну Тыва Чазактың холунга дорт кирген.

Бо хүннерде «Сылдысчыгаш» уруглар солуну өскелер-биле бир дөмей амыдырап турар. Ындыг-даа болза уруглардың кара чаңгыс парлалгазын дужүрбес дээш, Тыва Республиканың Чазаа боттуг хемчеглерни ап турар. Бо чылдың июль 24-те ТР-ниң Чазааның хүлээп алган доктаалы-биле «Сылдысчыгаш» уруглар солуну 1998 чылдан эгелеп. «Сылдысчыгаш» уруглар журналы болу бээр. Оон үндүрүглелериниңе түгле уруларның сонуургалынга таарыжыр материалдардан аңгыдар, ортумак болгаш эге класстарның өөреникчилеринге тывадыл кичээлинге ажыглаан болур хире чогаалдарны парлаары көрдүнүп турар. Уруглларга чаа, өңнүг, чураан чуруктарлыг «Сылдысчыгаш» журналы чылда 6 катап үнер. Чагыдылганың будун чылда өртээ 36 муң рубль. Ынчангаш чаа чылда журналдың бис дээрзин билип алыңаар, уруглар.

Оон-биле чергелештир редакцияның ажылдакчылары чаа чылда үстүкү класстың өөреникчилерин база утпайн турар. Оларга «Шилилге» деп аттыг солунну капсырылга кылдыр үндүрерин шинтпирлээн. Бо солуннуң бир чылда чагыдылгазының өртээ 20 мың рубль. Аңаа чүгле үстүкү класстың өөреникчилеринге ажыктыг, херек материалдарны чырыдар бис.

Чаа чылдан эгелеп Тывага уруглар парлалгазы шак мындыг янзылыг чаңага келир-дир, уруглар. Боттарыларга хамааржыр журналды болгаш солунну чагыдып алырынар дээрге-ле, оларның бурунгаар хөгжүлдезинге улуг деткимчени көргүзүп турарынар ол дээрзин утпанар.

Аалчыларның чугааларын дыңнаан соонда, уруглар олардан сонуургаан айтырыларынга делгеренгей харыларны алган. Оон соонда Кур-Чер школазының өөреникчилериниң белеткеп алганы концерти болган.

Ужуражылга соонда, школаның аалчылары 9 «б» класстың өөреникчилериниң ажык кичээлинге олурушкан. Аңаа чугаа тыва литература дугайында болган. Өөренип турары тыва дылдың класын уруглларның дерип, каастап алганы бир онзагай. Маңаа кирип келген кижини дораан-на ханаларда кылып каан тускай стендилер болгаш тыва чогаалчыларның чуруктары сөрүнзалай бээр. Тыва дылын, литературазын үнелеп билир уруглар мында өөренип түрар-дыр деп чүвени кижи эскерер. Келген аалчылары-биле чурукка тырттырып ап, ажык чугаа дээш четтиргенин өөреникчилер илереткен.

Шак мындыг солун ужуражылганы школаның эге класстарының өөредилге эргелекчизи Зоя Байкараевна Ондарның организастааныы маңаа демдеглеп каары артык эвес.

Чолаачывыс Монгул Эртине Кур-Чер школазындан халдып үнүпкеш, демир-аъдының дынын Эрзин-Тесче баар орукче тыртыпты. Удатпайн Шамбалыг школазынга келдивис. Бо школа чаңгыс ээлчегде өөренир болгаш бистиманаан өөреникчилер сонга караанда бакылаан турлаг. Башкылар база-ла бисти чылыы-биле уткуп алды.

Тыва национал хевирлер-биле каастап дерээн делгем, чырык өрээлде чыылган өөреникчилер болгаш башкылар-биле ужуражылга эрткен. Чугаа Кур-Чер школазынга эрткени дег болган. Биске школаның бирги классчылары аян тудуп ырлап берди. Ужуражылганы Шамбалыг школазының башкызы Чечек Бисче-ооловна Монгуш бир очазагай башкарып эрттирди.

Бисти үдээн, арын-шырайларында хүлүмаурук чайнаан өөреникчилерниң болгаш башкыларның чылыг сөстеринге чалынналгаш, Кызылывысче омак-хөглүг чанытывыс.

Шак мындыг янзылыг ужуражылгаларны оске-даа школаларга эрттирер бис. Амдыызында кайы-даа школларга болгулаан ужуражылгалардан билгенивис—башкылар-даа, өөреникчилер-даа уруглларга чаа журналды болгаш солунну улуг өөрүшкү-биле деткип, хүлээп ап турар. Ынчангаш олар үе чежемейниң берге-даа болза, чаа журналды болгаш солунну чагыдып алыр боор деп идегээр кижи-дир мен.

Материалымның төнчүзүнде уруглларга «Сылдысчыгаш» журналдың болгаш «Шилилге» солуннуң будун чылда чагыдылгазын база катап сагындырыш каайн, эргим номчукчу.

«Сылдысчыгаш» журналдың будун чылда чагыдылгазының өртээ—36 муң рубль, а «Шилилге» солуннуң 20 муң рубль.

Уруглларга чаа журналды болгаш солунну чагыдып бээрин утпаңар!

Александр ШОЮН,
«Сылдысчыгаш» солунунуң кол редактору. Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы.

СТАТКҮРКОМ

ХЕРЕГЛЕЛ ӨРТЕКТЕРНИҢ КӨРГҮЗҮҮ

Барааннар болгаш өртектиг ачы-дуза чедирилгези	Сентябрьда хуулуг коэффициент 1996 ч. августка деңнээрге	1996 ч. декабрьга деңнээрге
Бүгү барааннар болгаш ачы-дуза	99,4	107,8
Аъш-чем барааннары	98,7	109,4
Эт	96,5	113,7
Балык	100,5	104,1
Үс аймаа	102,9	102,3
Сүт, сүттен продуктулар	102,1	111,2
Дагаа чуургазы	97,1	110,1
Чигир	100,0	142,6
Хлеб бөлгаш хлеб кылыглары	100,0	111,0
Картофель	81,8	97,4
Ногаа аймаа	78,7	90,9
Арага аймаа	100,0	112,4
Аъш-чемге хамаарышпас барааннар	100,1	103,4
Пос-таавы	100,5	102,5
Хеп, иштики хеп	100,1	100,7
Идик аймаа	100,0	99,8
Бажын эт-севи	99,9	102,3
Телерадио барааннары	100,0	101,8
Эм болгаш балыг шарыыр материалдар	100,0	105,4
Чонга өртектиг ачы-дуза чедирилгези	101,7	112,0
Амыдыралчы ачы-дуза	100,0	114,0
Пассажирлер сөөртүлгези	100,0	86,7
Харылзаа ачы-дузазы	100,0	112,5
Чуртталга-коммунал ачы-дузазы	100,0	121,7
Өөредилге талазы-биле ачы-дуза	130,2	139,2
Культура албанының ачы-дузазы	100,0	100,0
Кадык камгалал ачы-дузазы	100,0	104,0
Экскурсия ачы-дузазы	100,0	100,0
Күш-культура ачы-дузазы	100,0	112,5
Эрге-хөйлү талазы-биле	100,0	110,0
Банк албан черлери	100,0	100,0

Поликлиника—70

ШИНЧИЛЕП ТОДАРАДЫР УГЛАНЫЫШКЫННЫГ

Тыва Арат Республика тургустунган чылындан эгелеп чоннуң кадыкшылын эжиндериниче угланган хемчеглерни ап эгелээн. Чаа өзүп, сайзырап орар күрүнеге европейжи медицина ачы-дузазы эгезин 1927 чылдың ноябрьда алган болгаш беш-беш кижи чыдар, кезип эмнээр, божудулганнитиг аарыглар, бичин уруглар болгаш кеш аарыглары эмнээр салбырларлыг, чээрби беш кижи чыдар оруннуг, аарыг кижилер хүлээп алыр амбулаториялар ынчан ажыттынгылаан.

1941 чылда республика эмнелгезинің ийи каът тудуу ажыглалга кирген, элээн хөй санныг аарыг кижилер хүлээп алыр поликлиника, лаборатория, чыдыш эмнедир дөрт салбырлыг болу берген. Анаа чедиген он чедир ангы-ангы мергежилдиг эмчилерге чоннуң хүлээп ап, эмчи дузазын чедирип келген. Оон-биле кады эмчи кадрлар, эң ылангыя национал тыва эмчи кадрларны өөредип, белеткээр ажыл күзениишкиниг чоруп турган. Бир эвес 1927—1928 чылдарда Тывага дээди эргемниг үш эмчи, ортумак тускай эргемниг чеди фельдшер ажылдап турган болза, 1941 чылда эмчилерниң саны чээрби четкен, оон иштинде баштайгы ийи тыва эмчи, 56 фельдшерлерниң дөртен ийизи тыва оолдар. кыстар болганы ол өйде, улуг чодиишкин турган-дыр ийин. Олар ССРЭ-нин өөредилге черлеринге база Кызылдың өөредилге комбинадынга эмчиниң билиг-мергежилин чедип ап турганнар.

1951 чылдың январьда Кызыл хоорайга эмчилерге аарыг кижилер хүлээп алырынга таарымчалыг тускай орааспаваны поликлиника кылдыр берген. Баштайгы ол поликлиникага (Комсомольская, 3) терапевт, кезер эмчи, карак, кулак, фтизиатр, диш аарыларының специалистери чоннуң хүлээп, рентген, анализтер кылып чорудар лаборатория, аарыг кижилерни сыкыртыр тус-тус кабинеттерлиг болган. 1957 чылда винтилаарыглар талазы-биле угланыышкынныг ийи дугаар поликлиниканы ажыткан. 1970 чылда чаа, дөрт каът бажыларге көжүп, изиг, соок суглуг чаагайжыды тутпунган орааспавага ажылдаар аргалыг болган бис. Барык ол-ла өйде, тодаргайлаарга, 1989 чылда республика поликлиниказындан дугаары ийи поликлиника ангыланы берген. (Дружба кудумчузу, 36 а). Коллективтиг удутулгазын дээди категорияның эмчизи Майя Монгушовна Чанзанга бузурээн. Амгы үеде № 2 поликлиника юридиктиг эргелиг бот-тускайлаг апарган болгаш, ону Тыва Республиканың алдарлыг эмчизи Елена Даваасвна Оюн удуртып турар. Хоорай поликлиниказының эмчи ажылдакчыларының хөй кезиниин салымчолу, күш-ажылчы намдары республика поликлиниказының ажыл-ижи-биле сырый холбаалыг. Оларның аразында поликлиника албанының удуртукчулары, дээди категорияның эмчилери Ж. К. Натпит-оол, М. Д. Монгуш, бирги категорияның эмчизи Д. М. Ондарның аттары юбилейивистиг байырын-ат хүннеринде өөрүшкү-биле адаар апаар бис. Кызыл болгаш республиканың көжүннарында халдавырлыг аарыглардан камгаланыры-ның болгаш ону эмнээринин талазы-биле ажылды дээди категорияның эмчизи В. И. Таштандинова чорудун, аарыг кижилерни хүлээп ап, эмнеп, арга-сүмезин берип турар.

Республика поликлиниказы аарыгларны шинчип тодарадыр угланыышкынныг болганда, Кызыл хоорайның чээрби сес муң чурттакчыларына болгаш республиканың кожуннарындан келген аарыг кижилерге эмчи дузазын чедирип турар. Шак бо нарыа ажылдың чедимчелиг болуруңуң бир магадыралы амбулатория, поликлиникаларны чурттап турар девискээр ачы-биле участокторга чарыа, организастааны болур. Участок эмнелгелериниң албаныа дээди категорияның терапевт эмчизи Л. В. Сердобова хөй чылдарның дургузунда удуртуп келген, амгы үеде ол поликлиниканың хүндүкү стационарында ажылдап турар. Участоктарда ажылдаар терапевт эмчилер чедишпеседаа болза, бо адырда ажыл демниг чоруп турарына оон амгы удуртукчузу, бирги категорияның эмчизи Л. П. Таржаның үлүг-хуузу улуг. Ынды бирги категорияның дуржулгалыг эмчилери Д. С. Салчак, Н. А. Ооржак ажылдап турар. Олардан аныяк специалистер, участок эмчилерли Р. А. Ооржак, З. К. Ооржак чыда калбайн турары өөрүнчүг.

Бо хүннерде эмчи дузазы дилеп келгеннерни чээрби тос янзы-бүрү эмчи мергежилдиг специалистери хүлээп ап, эмнеп турар. Оларның аразында ажыл-ижинге бердинген ат-сураглыг эмчилер Т. С. Кызыл-оол, З. С. Гапуш, Л. Б. Ховалыг, О. Ф. Еремеева, Б. О. Монгуш, Т. М. Бычкова, А. И. Лепёшкина, Г. Н. Корж, Н. В. Юдина, аныяк эмчилер А. К. Ооржак, А. С. Кажин-оол, М. Н. Санчы, эмчи сестралары М. М. Никифорова, Е. И. Боробак-оол, Н. И. Саая, Б. Т. Ондар, Р. С. Хаажык, санитаркалар Л. Т. Мазина, Т. И. Иргит дээш, оочдаа өскелерни адап болур. Оон-биле чергелештир Тывының эмнелге шугумунга бүгү назынында бараан боон келген Тыва Республиканың улустуң эмчизи, РФ-тиң алдарлыг эмчизи Л. М. Козлова, республика поликлиниказының ангы-ангы чылдарда удуртуп чораан Николай Васильевич Сизых, Доржу Көк-оолович Куулар, Майя Монгушовна Чанзан Антонина Николаевна Дьяченко оларның чоннуң кадыкшылы дээш үндүрген күжүп улуу-биле үнелээн оларга мөгейин тур бис.

Үе-шаг ааны-биле өскерилгелер, берглелер турза-даа, аңаа чалыыр-ийин, чоннуң кадыы дээш амыр-дыжын хамаанаймайн ажылдап чоруп коллективтиг республика поликлиниказы чеден харлаг турар.

Декчит САРБАА.
Республиканың № 1 поликлиниказының эргелекчизи

Соңгулдаларга уткуштур

СОҢГУКЧУ: ооң эргелери болгаш хүлээлгелери

«Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың соңгулда хоойлужудулгазының үндезиннери. Соңгулда терминнериниң тайылбыры болгаш тодаргайлаашкыны» деп узун аттыг чыынды номну Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязы белеткээн, чырыкче парладып үндүрген. Номнуң автору—ТР-ниң Төп соңгулда комиссиязының даргазының орааклаакчызы, Россияның Журналистер эвилелиниң кежигүнү К. Д. Будук-оол. Чыынды номнуң тиражы 3 муң экземпляр, чижек хемчээли 5 ама парлалга саазыны.

Соңгукчуларга, республикада бүгү деннелдериниң соңгулда комиссияларының кежигүннеринге, депутат болурунга, күрүне эрге-чагыргазының органнарында болган тус черниң бот-башкарылгазының органнарында соңгулдалыг албан-дужаалдарга деңшиттирген азы ам деңшиттирер кандидаттарга, хоойлу чогаадыкчыларынга студентилерге болгаш күрүне албан-хаакчыларынга ол номну адрестээн.

Россия Федерациязының Күрүне Думазынга соңгулдаларны, Россия Федерациязының Президентизиниң болгаш Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларын белеткээр база эрттирер талазы-биле республикада соңгулда комиссияларының чымыштыг улуг ажылының дуржулгазын номда тодаргай чырыткан. Чыынды ном дараазында кол эгелерден тургустунган: «Соңгулдалар —чоннуң демократиязы», «Конституцияда көрүнген эргелерни долузу-биле ажыглаңдар», «Россия Федерациязында соңгулда системазы чаа үе-чадада», «Россия Федерациязының Президентизиниң соңгулдалары: фактылар болгаш саннар», «Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларын 1997 чылдың март 16-да эрттирген түңнелдериниң дугайында Россия Федерациязының Төп соңгулда комиссиязының 1997 чылдың март 28-те дыңнадыы», «Соңгулда терминнериниң тайылбыры болгаш тодаргайлаашкыны» орус болгаш тыва дылдар кырында.

Бо номну кыска хуусаада парлаар талазы-биле республика типографиязының будурулге цехиниң начальниги М. А. Намчилованың, корректор Г. Н. Биче-оолдуң, компьютер участогунуң операторчыскаакчызы Т. К. Монгуштуң, парлаар цехтиң ажылдакчылары В. И. Попованың, О. А. Блинованың, парлакчылар А. С. Адыгның, П. С. Очдарның бедик мергежилдиг болгаш кызымаккай ажыдаанын онзалап демдеглээр апаар. Номну эки шыпарлыг саазында парлаан, ооң картызугга өтпес тускай саазынбиле шыпкан. Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация талазы-биле күрүне комитединиң типографиязының коллективи кандыг-даа номну парлап шыдаар аргалыын чыынды номну кыска хуусаада чырыкче парлап үндүргени бадыткап турар.

«Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржиир эргезиниң колмагадыларының дугайында» федералдыг чаа хоойлунуң долу сөзүглелин орус болгаш тыва дылдар кырында тускай ном кылдыр парлаары-биле Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязы амгы үеде белеткеп турар. Хоойлунуң орус дылда бижимелин тыва дылче очулгазын дуржулгалыг журналистер К. К. Сат болгаш М. К. Калчан олар дооскан. Белеп болган материалдарны өрүдери-биле республика типографиязынга дужаган.

Алексей ДУГЕРЖАА.

КЫМ СЕН, МЕҢЭЭ СҮБЕДЕЙ-МААДЫР?

II. РЕЖИССЁРНУҢ ЧОГААДЫКЧЫ ТЫВЫШТАРЫ

1. ШИИ ЧОГААЛЫНЫҢ ҮШ ДҮРҮМҮ

Авторнуң кол идеязын режиссер А. К. Ооржак кандыг уран-чечен аргалар-биле сцена кырынга бодаратканы?

Классиктиг шии чогаалычга үш чүүлдү—үениң, девискээрниң, кылдыныгларның чаңгыс-эп каттыжылгазын чедип алыры күзенчиг. Чогаалчының шилип алган жанры төөгүлүг драма-эссе болганда, режиссернуң мурнунга кончуг нарын сорулга салдынган турган: бүдүн эпоханы, улуг девискээрлерни, хөй киржикчилиг кылдыныгларны чаңгыс-эп кылдыр каттыштырары. Кол персонажтар чаңгыс кижи назынының янзы-бүрү үеларни (чаш, чалыы, кырган) шиирге «чурттап эртер». Чиңгис-хаанның шерии янзы-бүрү күрүнелерниң, аймак-чоннарның улуг девискээрлерин чаалап ал эртер: сартыыл, кыдат, орус. Төөгүлүг үениң онзагайын илереткен кылдыныгларны хөй шериглериң киржилгези-биле дайын-чаанның сценаларын (батальные сцены) дамчыштыр режиссер көргүскен.

Ынчангаш, режиссер бүдүн Чиңгис-хаан эпохазын чаңгыс-эп кылдыр каттыштырып турар кол маадыр Сүбедейниң иштики делегейин—сактыышкыннарын, чигзиниглерин, килеңин, муңгаралын, чоргааралын дамчыштыр бүдүүнү-биле көргүзерин орааладашкан.

2. ШИИНИҢ ТУРГУЗУУ

Сюжеттиң дүүшкүү — бөлүүшкүннарның белеткели — элээн узай берген, чөрүлдээнин дээди чадазы —кульминациязы (Сүбедей адашкыларның маргыжыышкыны бе?) тода эскертинмейн баар. Узун диалогтар кылдынылардан көвүдей берген болгаш, сюжеттиң сайзыралы эмин эрттир узап, чөрүлдээни чедир чидиглендирбейн турар.

Көрүкчүге утказы эки билдинмейн баар чамдык кылдыныглар база бар: үеларниң, маадырларның солчуушкунун ужуктап-дизин турар өзек-сюжетти кандыг-бир уран-чечен арганы дамчыштыр ам-даа күштелдирери күзенчиг.

Кылдыныгларның четтинишкини болур Сүбедейниң оолдарын үдеп турар сценада Тываның темазы күштелип, кол идеяны кончуг эки түгнеп турар. Сүбедейниң чурдараазында көргүзүглерге дорайтай бергени элдеп? Ол дээрге болдунмас чүве эвес, а хуу харыысалгадан ооң хамааржыры илдең-дир.

Сүбедейниң улгады берген назынында ролюн Х. Ө. Ширин-оол маадырның иштики драмазын өзулуг-ла сагыышсеткилдиң ханызындан ойнап, көрүкчүге чедирип шыдаан. Ширин-оолдуң Сүбедейн улуг угаанныг, сагыш-сеткилинде нарын демисел дүймел чоруур, бот-хуу кударал-саймаарал долган амыр-дыш чок кижи кылдыр ажыттынар. Ооң монологу сагышка артып каар. Чамдыкта Х. Ө. Ширин-оолдуң чанчаттынган каржы-дошкун хааннар ойнаар амплуазы Сүбедейниң дүймээн уян сеткилин, иштики трагедиязын хүлээп алырынга шаптыктай бээр.

Монгуш Эзир-оол Чиңгис-хаанның аажы-чаңында дайызырак, чоргаар-бардам, кажар талаларын, ылаңгыя ооң монологун таварыштыр, көрүкчүге бүзүренчиг кылдыр чедирип, чедиишкиниг ойнаан. Бодаарга, бир эвес авторнуң идеязы-биле Сүбедей биле Чиңгис-хаанның аразында, алдар эки биле билиг эжиниң аразында иштики чөрүлдээ чугула чүве болза, артистериң оюнун дамчыштыр ону чедир ханыладыры күзенчиг.

Ийи философияның аразында демиселди көргүзүп турар Челмей-биле Сүбедейниң аразында чугааны шииниң кульминациязы-дыр деп көрүкчүге бүзүредири база чугула. Улуг Эдуард Ондар Челмейниң дайыңга хөңнү чок будужун эки ойназа-даа, режиссернуң талазындан бирле кылдыныглыг немелде негеттинип турар ышкаш сагындырды.

Ийи идеалдың аразында демиселди Сүбедейниң адазы Джарчыуудайның овур-хевирин дамчыштыр А. Салчак эки ойнаан. Сүбедей Чиңгис-хаанның сүмечизи болза, Сүбедейниң сүмечизи аважыдыр деп бодалды көрүкчү тодаргайы-биле эскерер. Езулуг чончу, мерген угаанныг, тывазыг овур-хевирни А. Салчак тургузуп шыдаан. Бо артистиң дылы тода, чарг, ынчангаш көрүкчүге билдингир (аныяктың дикция талазы-биле үлегер алыр кижизи бар деп болур).

Сүбедейниң кадайы Анайның аныяанда ролюн Л. Мортай-оолдуң ойнааны ооң амплуазында чаа арынны ажыткан. Чогум бо овур-хевирни авторнуң болгаш режиссернуң талазындан тургусканында бир-ле чедир ажыттынмаан чүве бар. Бо овур-хевирни фабуланың кол шугумунче үзүктелчек эвес кылдыр киирген болза, ынакшыл темазы ийи философияның аразында демиселге шиитпирлиг салдарны чедирип, сюжетти чыыра тыртар күш боон болур турган. Шериг баштыңчызының кадайынын берге салым-хуузун Л. Мортай-оол көрүкчүге бүзүренчиг кылдыр чедирип шыдаан. Ынчалза-даа ооң оюнунда психологтуг чаңгыс-талалаашкын бар ышкаш меңээ сагындырды. Үнүнүң аяныда, оюнунда аак-хилек, кударал-саймаарал колдап, эжиниге ынакшылы, билиишкини, чоргааралы шоолуг эскертинмейн баар.

А. Ширин-оол Анайның улгады бергенде, Л. Солун-оол Бижектиң, Д. Монгуш Билди-Хамның рольдарын бедик профессионал деннелге ойнааннар (дублерларлыг болза, аныяк артистерге дуржулга дамчыдарының кончуг эптиг школазы болур ийик).

Массалыг сценаларда ойнап турар артистериң чүве чугаалаар аяны кылымал, үнү шедирге ленчек, иштики сеткилден үнмейн турар. Хөй-ле хөлээзиниг алгыларны база өйлезе деп көрүкчү кижи бодай бээр. Сагышка кирбес эпизодтар база бар. Чижээ, орус шериг кижиниң Сүбедейже халдаашкынын азы орус кадын дугайында баштактаныышкынны көргүскен сценаларда гротеск (хөөредиг) ажыглаан, эмин эрттирдорт ойнаанындан, ол эпизодтар жанрга дүүшпейн, карикатураны сагындырар.

Артистериң оюну чоорту экижип, хоюгланы бээри чайлаш чок. Ниитизи-биле артистер харыысалгалыг шылгалданы хүн-бүрү дириг оюну-биле ажыл эртерлер. Оларның оюну Турциядан келген аалчыларны сонуургатканы таварылга эвес. Бо үнелел «Кым сен, Сүбедей-Маадыр?» «Түрксойнуң» чарлааны конкурска-даа киирштирип болур шин-дир деп чүвени бадыткап турар.

3. АРТИСТЕРНИҢ ОЮНУ

Автор-биле режиссернуң идеяларын, күзел-бодалын диригжидип, тынгарып, көрүкчүге чедирер кижилер — артистер.

Тыва театрның каш салгал профессионал артистериниң хөй кижи киржилгеги ук шиини ойнааны көрүкчүлерниң сонуургалын хайныктырган. Чаңгыс шии дургузунда чаңгыс персонажтың (Сүбедей, Челмей, Анай, Бижек, Айыраа) янзы-бүрү назыла овур-хевирин ийи азы үш артистер ойнаары дээре тыва сценага чаа шенелде болган. Чаңгыс кижини ойнап турар ангы-ангы артистерни аразында чогаадыкчы маргылдаа хуу харыысалганы бедидин, оларның профессионал өзүлдезинге улуг шылгалда болган.

Кол маадыр Сүбедейниң аныяанда ролюн С. Ирилниитизи-биле чедимчелиг ойнаан. Артистиң арын-шырайы, дурт-сыны аныяк маадыр кижиниң ролюнга дүгжүп, режиссернуң шилилгезин көрүкчү таарзынып хүлээп алыр. Ирилдиң Сүбедейл эрес-кашпагай, изиг-дүрген, биче сеткилдиг, кижизиг чаңы-биле ылгалыр, а тывынгыр угааны кайыл? Ук овур-хевир шииниң кол өзөө болганда, артистиң оюнундан көрүкчү хөңнү манаар. Маадырның иштики делегейин ажыдар талазы-биле аныяк артистиң мергежили шиидеп шииже ханылаары чугаажок. Ынды турбуже, С. Ирилдиң чугаазы, сөстерни алаары чамдыкта билдинмейн баары хомуданчыг (мындыг чугаа аныяк артистериң улуг нуруузунга хамааржыр). Шииниң баштайгы көрүлдезинге билдингир турган чугаазы тунук дугайында көрүүнүп, бодалын, сактыышкыннарын чугаа-биле эвес, а хөрек кырында дириг овур-хевирлер-биле көргүскен финал үк шииде режиссернуң эң-не чедимчелиг, чогаадыкчы тывыжы болган.

Дүнеки одаг кыдыында шериглериң ырызы, Сүбедейниң хөрек-самын, хөөмейни күүсеткени (Барыын Моол тываларының бурунгу аялгасамын мында ажыглааны онзагай); адашкыларның чарлыышкыны; Сүбедейниң өгбүлези-биле ишти-хөңнүл үлежин турары; Билди-хамның алгыш-йөрээлери: «сөөлгү далайже» чоокшулап орары; ийи оглунга чагыг берип турары—бо сценалар режиссернуң чогаадыкчы тывыштарынга хамааржыр. Олар төөгүлүг шынныы-биле, психологтуг бүзүренчии-биле, лириктиг көрүштүү-биле чогаалды езулуг театр уран үүлүнче хуулдуруп турар.

4. ЧУРУКЧУНУҢ КӨРҮЖҮ

Шииниң ийи кежегелиг көргүзүү дугуйларлыг улуг терге кырында болун турарны —аныяк чурукчу Начын Шалыктың тывынгыр идеязы, чаа көрүжү болган. Көшкүл амыдыралды, үзүк-соксаал чок чоруп турар дайынчы походтарны дугуй кырында тергеде көргүскени Чиңгис-хаан эпохазының амыдыралын чиге дамчыткан. Чурукчунуң символдар дылы-биле бодап алган декорациязы хөй утканы илередип турар: ол терге персонажтарның хөлгези-даа, чурттаар оран-савазы-даа, үениң символу-даа боон хуулун турар. Дугуй—чуртталганың чайлаш чок сайзыралын, дайынның дошкун албадалын илередип турар.

Сюжетте персонажтарның кылдыныгларында дугуй янзы-бүрү функцияларны күүседип турар: дугуйну долган каан турары—буддизмниң символу мандала-хүртүзүн сагындырар, Чиңгис-хаанның балыглатканын көргүскен сценада дугуйнуң дөжек-даа, дөңгу-даа апаары шериг кижиниң амыдыралының онзагай талазын чедимчелиг көргүзүп турар.

Түңнелинде дугуй— үениң хүртүзү, тыва черниң овур-хевирин илереткен долганын турар сценаның соонда, ооч кестүп кээри дээрге — төрээн чурт үе ышкаш мөңге деп утканы дамчыткан деп билдим.

Тергеге азар чадажыга турары күзенчиг (борта улуг чарыгдалдар-даа негеттинмес хире). Чүге дээрге улуг эргедужаалдыг, ызыгууртан дайынчылар Сүбедей, Чиңгис-хаан азы улуг назылыг Джарчыуудай —олар терге шыдыындан шурап-халыш, дизиредир дүжүп турары арай эпчок көстүр болду. Дугуйларны долган каан турар эпизодтар сцена дылында бир-ле утканы көргүзүп турары илдең. Чүгле ол шимчээшкиниңнериниң шимээнин эвээжедип, чиик кылыры күзенчиг.

5. ХЕП ШИМЕЛДЕЗИ

Хөй киржикчилиг төөгүлүг драма-эссениң хеп кааспалгазын чогаадын кылыры ындыла амыр эвес болбайн аан. Бо берге ажылды дуржулгазы элээн шыырак апарган чурукчу-модельдер Надежда Юша чедиишкиниг боттан дырган. Ол янзы-бүрү аймак-чоннарның, янзы-бүрү назылыг, янзы-бүрү эрге-дужаалдыг персонажтарның хевин чогаадырда, үениң онзагайы барымдаалап турган, сорулгазын чедип алган.

Сүбедей-Маадырның улгады берген назыда хевинде бир чүве меңээ таарышпалы. Ол болза ооң хөвең ышкаш, оваадайлыг бөргү (ак сегелсалы-биле тудуш), шериг баштыңчызының сүрлүг овур-хевирин чиигедип. Соок-Ирей бөргүн, салын сагындырар болду.

6. ҮН КААСТАЛГАЗЫ

Шииниң үн операторду Евгений Ерохин чогаалда Чиңгис-хаанның төөгүлүг үезин дайын-чаанның янзы-бүрү шимээн-даажын, моол, тыва аялгаларны дамчыштыр солун каастаан. Шииниң үн лейтмотиви—сүрлүг дайынчы аялга эки шилиттинген. Ук шииге өгбелериң бурунгу аялгаларын дамчыдар сорулга-биле янзы-бүрү аргаларны ажыглаан: улустуң ыры, хөөмей-сыгыт, игил аялгазы... Ынчалза-даа кол сюжет Чиңгис-хаан үезинге хамаажыр болганда, моол аялгаларны арай эвээш ажыглаанын чогаалдың төөгүлүг утказынга дүүшпес-даа ышкаш.

Чиңгис-хаанның шииниң «сөөлгү далайже» чоокшулап келгенин далай чалгыынын даажын оттүндүрүп, кончуг эки дамчыткан. Шак ол ышкаш аъттар даваанының даажын, оларның киштээрин, дайын-чаанның эзини, согунар сыгызын, кылаштар чаңгызын немээн болза, бо шиигe дыка-ла таарыжыр болгу дес.

III. УРАН ЧҮҮЛДҮҢ АРЫГЛААР КҮЖҮ

Ынчангаш, театр коллективиниң «Кым сен, Сүбедей-Маадыр?» деп шиини сценага тургусканы Тываның культура амыдыралында база бир көскү болуушкун болган. Тыва драматургияда, тыва режиссурада, тыва сценографияда чогаадыкчы чаа агым үзүлбейн турары өөрүнчүг. Чогаадыкчы чаартыкчызыбиле, сайгарлыкчы тывынгыры-биле, амыдыралчы шыдамыы-биле театр коллективи бүгүдеге, амгы үеде ховар үлегерни көргүскен.

Амгы үениң кижилериниң сагыш-сеткилиниге кирип турар тодаргай идеология чок бо шилчилгелиг үеде тываларга, ылаңгыя эр кижилерге, национал идеал кажангызындан-даа артык хөрек апарганы шын. А бөгүн кандыг маадырны ыдыкшыдын, кандыг сүлде-сүзүктү сүзүглээр бис?

Бо айтырыга харыыны чежемейниң-даа төөгүлүг драма-эссе дамчыштыр көргүскен болза, авторнуң чогаадыкчы сорулгазы амгы үениң амыдыралының негелдериниге дүгжүп турары эң-не чугула.

Ийе, шынап-ла, Сүбедей төөгүлүг үениң сүр-күчүлүг, алдар-аттыг, мерген угаанныг маадыры-дыр. Ынчалза-даа Сүбедейниң овур-хевиринде эң-не кол үнелиг чүүл — ооң чонунуң идеалынга бердингенинде. А ол идеал кайы-даа үеларде өскерилбес— төрээн чурту, төрээн чону дээш амытынын-даа харамнанмазы-дыр.

Кижи дайын-чаанын-даа, эрге-дужаалдың-даа, өнүү-хөрөңгинин-даа кулу боон болур. Чону дээш бодун өргүүрү дээре бе? Азы? Бот-хуулаа ажык сургеш, бодун садары дээре бе? Амгы үениң амыдыралынга дүүштүр бо бодалды автор «Чиргилчиннер» деп трагикомедиязының «Элезинде орду» деп кезээнде база бир онзагайы-биле дамчыткан. Алыксак-чиксек, өнүүзүрек чорук, чиик чурталгаже чүткүл сагыш-сеткил хоозуралынга чедирер деп бодалды ында көдүрген.

Эрткен төөгүвусче ханыладыр көөрге, база ол ышкаш келир үевисче бакылаарга, тыва кижиниң байдал-шинээмындыг-дыр, кайыын үнгеш, кайнаар бар чыдар-дыр деп дүвүрел-бодалын, сеткилиниң аарышкызын автор үежилериниче чедирерин ораладашкан. Тыва көрүкчүнү «бо ийи чогаал, моон соңгаар канчаар чурттаарыл, кандыг идеал биске хөрегил?»—деп бодандырган дээрзинге бүзүреп, автор салган сорулгазын чедип алган-дыр деп хүлээп аар бис.

Уран чүүлдүң сагыш-сеткилди оттурар, билиндирер, арыглаар күжүн (катарсис) чедип алыры—кандыг-даа авторнуң дээди күзели болур. Ону шииниң тургузукчулары чедип алган деп болур. Уран чүүлдүң ындыг хуулгаазынныг күжүн шиидеп шииже улам сайзырадыры — чогаадыкчы коллективтиң хүн бүрү ажыдышкыннарлыг солун ажылындан хамааржыр.

Кандыг-даа шантараазыннар тураа, уран чүүлдүң бедик негелделерини бичии-даа копкатпайн, моон соңгаар хол салдынмайн ажылдаарын театр коллективинге күзедим. Оларга хүндүткелим демдеглээ кылдыр ук чүүл-биле бичиндаа бол, моральдыг деткимчени бээрин ораладаштым.

Зоя САМДАН.
Гуманитарлыг шинчилелдер институтунуң чогаал секторунуң башкарыкчы эртем ажылдакчызы, филология эртемниериниң кандидады.

Шыдыраа—делегейниң барык бүгү чоннарының шаг-төөгүден бээр ойнап келген болгаш ам-даа ойнап турары эң ынак оюннарының бирээзи.

Шыдыраа

УТТУП КААПКАНЫ ХОМУДАНЧЫГ

Ук оюн бистиң Бай-Тайга кожуунда мооң мурнунда-даа чылдарда база амгы-даа хүннерде спорттуң эң пентерелгей хевирлериниң бирээзи турган болгаш ам-даа ындыг хевээр арткан. Аңаа хандыкшылдыгларның болгаш соңуургалдыгларның саны чыл келген тулум немежип, оларның мергежили доктаамаан өзүп турар дизимзе, частыры чок.

Амы-хуумда шыдыраага хөй-хөй бичии чаштарны Пионерлер бажыннарынга, школаларга өөредип, боттуг болгаш теоретиктиг дузаны чедирип келген мен. Кожуунда эң шыырак шыдыраачыларның санынга кирип турар Харлыг-оол Хертек, Алексей Хомушку, Шыдыраа Хертек, Виктор Очур болгаш өскелер-даа бир шагда мээн өөреникчилерим чораанынга иштимде чоргаарланып чоруур мен.

Аныяктарны деткиир, өөредир деп чүүлдү кым детки-вес боор. Шыдыраага база ындыг. Аңаа үргүлчү тиилеп турар спортчу херек дээр болза, шын эвес. Шыдыраага бир хүн тиилеп, бир хүн уттуруп-даа болур, ындыг оюн-дур ол. Маңаа хамык чүүл спортчу кижиниң белеткелиндеп кончуг хамааржыр. Тиилеп турар дээр болза, үргүлчү ойнап турар херек. А ойнап турар дээр болза, таарымчалыг байдалдар болгаш кончуг шыырак удурланыкчы херек боор чүве болгай.

Бай-Тайганың аныяктарын шыдыраага өөредир, ооң хөй янзы нарын арга-чажыттарынга дадыктырып, тускай кичээлдер, маргылдаалар эрттирер клуб чогу улуг шаптараазынарны болдуруп турар. Ылаңгыя республика, кожуун чергелиг маргылдаалар эрттирер шыдыраа залы чок. Кайы-бир албан черлеринге тейлеп, чалбарын чоруур хевээр бис. Оон түңнелинде маргылдаалар эрттирери шынар чок, ойнакчылар шыдыраалары колдуктап алган чылыг чеч дилеп, ынай-бээр маңнажын чоруур хевээр бис. Мооң мурдунда кожуунуң спорт комитедин даргалап турган эштер Киров Хомушку, Сарыг-оол Сат, Сероков Хертек олар шыдыраачыларның ойнаачы черлерин баш удур чугаалажып алган, акша-көпеелер төлеп чытканыын көргүлээн мен. Ол эштер шыдыраа спортун сайзырадыр сорулга-биле спортчу ужуражылгаларны, кожуун чергелиг маргылдааларны удаа-дараа эрттирип тургулаанын бөгүн база сактып, оларны мактаар херек. Ынчаар ажылдаар ужурлуг чүве-дир ийин.

Амгы үеде кожуунда байдал кандыгыл? Шыдыраа улуг үйгузун удуп эгелеп берген дизе, меге эвес. Эпхуузунуң ужуражылгалары кожуун чергелиг маргылдаалар туржук, улуг-биче байырлалдар хүннеринде бээн шыдыраанны «уттуп» каап турары хомуданчыг. Айтырыг мындыг янзылыг тургустунуп келген. Ону эдер херек. А эдер дизе, бир-ле дугаарында кожуун тову Тээли суурга шыдыраа клувун ажыдары чугула. Шыдыраа клувун турумчудун алгы дег орап-сава суурдан тыпты бээр. Ээн калган улуг-даа, бичии-даа бажың-балгат бар. Ынчалза-даа оларны шыдыраачылардан харамнаныр. Ынчаш турда, ук бажыннар тонаттынып, чер кырындан шуут чидиг турары меге эвес.

Бир катан ук айтырыгны өрт чериниң даргазы, аныяк-даа бол, шыдыраага аргадуржулга кире берген, бирги разрядчы Николай Хертек-биле чугаалажы берген бис. «Өрт черинде улуг зал бар, колдуунда ээн турар чер-ле болгай. Аңаа чоп клубуу ажыдын ап болбас деп, дээр болду.

Шыдыраа клуву колдуу болен ышкажыл. Ону баштаар, удуртур кижи херек. Кожуунуң шыдыраачылары хуралдаап, Бай-Тайга кожуунуң чагырга даргазы Дугар-оол Шожал-Даржаевич Хертекти кожуунуң шыдыраа федерациязының президентизинге бир үн-биле соңгуп алганнар. Дарга аңаа ажылдаарынга чөпшээрелин берген: шыдыраа спортун сайзырадырынга үлүүн киирерин аазаан.

Сарыг-оол САЛЧАК.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАГА ХАЛДАВЫРЛЫГ ААРЫГДАН КИЖИНИҢ КАМГАЛАНЫР АРГАЗЫН КОШКАДЫР ВИРУСТУҢ ӨӨСКҮДЕРИ ААРЫГНЫҢ (ВИЧ-ААРЫГНЫҢ) ТАРАП НЕПТЕРЭЭРИН БОЛДУРБАС ДУГАЙЫНДА

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

Дээди Хурал 1997 чылдың апрель 10-да хүлээп алган.

Тыва Республиканың бо Хоойлузу хамаатыларның кадыын камгалаар эргелерин хандырар талазы-биле күрүнеңиң эрге-чагырга база тус черниң бот-башкарылга, кадык камгалалының күрүне системазының органнарын организастап тургузарының болгаш ажылдаарының үндезиннерин, аарыгдан кижиниң камгаланыр аргазын кошкадыр вирустуң өөскүдери ВИЧ—аарыгның (СПИД-тиң) тарап нептерээрин болдурбазынче, хамаатыларның профилактиказының, эмнедирениң болгаш социал камгалалының талазы-биле хемчегларниң комплекизин ажылаарынче угланган.

I эге. Ниити үүлдер

1 үүл. Кол-кол билиишкиннер.

Бо Хоойлуда дараазында билиишкиннерни ажыглаг турар:

ВИЧ-аарыг —халдавырлыг аарыгдан кижиниң камгаланыр аргазын кошкадыр вирустуң өөскүдери аарыг;

ВИЧ — халдавырлыглар — аарыгдан кижиниң камгаланыр аргазын кошкадыр вирус кижиниң организминче киргеш, чогум иштики, даштыкы чадаларынче шилчиваэн, ынчалза-даа чыл-чылыбиле халдавыр тарадып чоруур, кадык хевирлиг кижилер;

СПИД—(халдавырлыг аарыгдан кижиниң камгаланыр аргазын кошкадыр демдээ) — халдавырлыг аарыгдан кижиниң камгаланыр аргазын кошкадыр вирустуң өөскүдери аарыгның клиникага иле-рээри.

2 үүл. ВИЧ—аарыгның тарап нептерээрин болдурбас дугайында Тыва Республиканың хоойлужудулгазы

1. ВИЧ —аарыгның тарап нептерээрин болдурбас дугайында Тыва Республиканың хоойлужудулгазы Россия Федерациязының Конституциязынга, Тыва Республиканың Конституциязынга, «Халдавырлыг аарыгдан кижиниң камгаланыр аргазын кошкадыр вирустуң өөскүдери аарыгның (ВИЧ—аарыгның) тарап нептерээрин болдурбасының иштинге эмнедир черинге ынай-бээр халас чоруурун хандырар;

— СПИД-ке удур хемчегларже угланган, мөзү-шынар болгаш эр-кыс харылзааның кижизидилгезиниң айтырыларын өөредилге албан черлериниң программазынга киирер;

— ВИЧ — халдавырлыгларга социал-амыдырал дузазын чедирер, оларга эртем-билиг база оларның чаа тускай мергежил чедип алырын хандырары болгаш ажылга киирери хамааржыр.

5 үүл. ВИЧ—халдавырлыгларның эргелерин болгаш хостуг чоруун сагыырының магадылалдары.

1. ВИЧ — халдавырлыглар — Тыва Республиканың (ВИЧ—аарыгның) Тыва Республикага тарап нептерээрин болдурбас дугайында хоойлуларны хүлээп алыр;

— бо Хоойлуның күүселдезин контрольдаар.

2. Тыва Республиканың Чазаа:

— чурттакчы чоннуң ортузунга ВИЧ—аарыгның тарап нептерээрин болдурбазынче угланган республиканың тускай сорулгалыг программазын ажылдап кылыр болгаш бадылаар;

— ВИЧ — аарыгны болдурбас хемчегларниң дугайында массалыг информация чепсектерин дамчыштыр чурттакчы чоннга доктаамал дыңнадын турар;

— ВИЧ—аарыгдан чурттакчы чоннуң чогуур материалдыг бааза-биле, профилактиканың, аарыгны тодарадырының база эмнээриниң чепсек-херекселдери-биле хандырар.

— ВИЧ —халдавырлыг хамаатыларга медицинаныг мергежилдиг болгаш тускайжыттынган бүгү-ле хевирлерин халас бээрин, олар эм аймаан халас алырын база эмнелгеге барып, кээп азы бажыңына, чок болза эмнелгеге чыда эмнедир арга-биледаа халас эмнедирин, а ол ышкаш Тыва Республиканың иштинге эмнедир черинге ынай-бээр халас чоруурун хандырар;

— СПИД-ке удур хемчегларже угланган, мөзү-шынар болгаш эр-кыс харылзааның кижизидилгезиниң айтырыларын өөредилге албан черлериниң программазынга киирер;

— ВИЧ — халдавырлыгларга социал-амыдырал дузазын чедирер, оларга эртем-билиг база оларның чаа тускай мергежил чедип алырын болгаш ажылга киирип алырынга дузалаар;

— республиканың девискээринге ВИЧ—аарыгның тарап нептерээрин болдурбазының талазы-биле күрүне программазын күүседири-биле өнчүнүң хевирлеринден хамаарыларга чокка будүрүлгелериниң, албан черлериниң болгаш организацияларның хүлээлгелерин доктаадын айтыр;

— ВИЧ — аарыгның тарап нептерээрин болдурбазының талазы-биле федералдыг болгаш девискээрлер программаларының хемчеэли-биле девискээрлер аразының база улустар аразының кады ажылдажылгазын хөгжүдер болгаш медээлерниң доктаамал солчулгазын боттандырар.

3. Тыва Республиканың Кадык камгалал, эм болгаш техниктиг хандырылга яамызының эргелеринге:

— халдавырлыг аарыгдан кижиниң камгаланыр аргазын кошкадыр вирустуң өөскүдери аарыгның (ВИЧ-аарыгның) тарап нептерээрин болдурбазының айтырыларының талазы-биле Тыва Республиканың эмнелге-профилактиктиг, санитар-эпидемиологтуг ажыл-чорудулгазын углап башкарары;

— ВИЧ—аарыгга удур хемчеглериниң, аарыгны тодарадырының болгаш эмнээриниң амгы чаа арга-хевирлерин ажылдап кылыр болгаш шинчээдири;

— ВИЧ—аарыгның тарап нептерээрин болдурбазынче угланган, республиканың тускай сорулгалыг программазын ажылдап кылыры;

— ВИЧ—аарыгның тарап нептерээрин болдурбас талазы-биле хемчеглерни боттандырары-биле специалистерни белеткээри;

— аарыгны тодарадырынга, эмнээринге база эртемниң сорулгаларынга хереглеп турар медицинаның эмтаннарының, биологтуг суук чүүлдериниң база кадыг бүдүмелдериниң айыыл чок чоруун контрольдаары;

— ВИЧ—аарыгны тодарадып илередиринге медицинаның хыналда шинчилгезиниң, ооң иштинде баш бурунгаар база сөөлзүреди-даа сүмележип тургаш, чажыды-биле-даа хынадып шинчидерин, шинчидип турар кижиге болгаш шинчип-даа турар кижиге айыыл чок болурун хандырары;

— ВИЧ — аарыгның айтырыларының талазы-биле эртем шинчилелдерин калбартын хөгжүдери хамааржыр.

4. Тус черниң бот-башкарылга органнарының эргезинге:

— республика программазынга үндезилээш, ВИЧ — аарыгның тарап нептерээрин болдурбазынче угланган, тус черниң тускай сорулгалыг прогрммаларын ажылдап кылыры болгаш боттандырары;

— ВИЧ — халдавырлыг болгаш СПИД-тен аараанналрның профилактиказынга, аарыын тодарадырынга база эмнээринге чогуур материалдыг бааза, эт-хекселдер-биле хандырары;

— ВИЧ — халдавырлыгларга медицинаның мергежилдиг болгаш тускайжыттынган бүгү-ле хевирлериниң халас дузазын көргүзери, а ол ышкаш Тыва Республиканың иштинге эмнедир черинге ынай-бээр халас чоруур арганы бээри;

— ВИЧ — халдавырлыгларга социал-амыдырал дузазын чедирери, оларның эртем-билиг база чаа мергежил чедип алырын хандырары болгаш ажылга киирери хамааржыр.

5 үүл. ВИЧ—халдавырлыгларның эргелерин болгаш хостуг чоруун сагыырының магадылалдары.

1. ВИЧ — халдавырлыглар — Тыва Республиканың хамаатыларының эргелерин болгаш хостуг чоруун үүгле федералдыг хоойлу-биле кызыгаарлап болур.

6 үүл. ВИЧ—аарыгның тарап нептерээрин болдурбас талазы-биле ажыл-чорудулганы акшаландырары

1. Тыва Республиканың «АНТИ-СПИД» деп тускай сорулгалыг программазын, а ол ышкаш ВИЧ—аарыгның тарап нептерээрин болдурбас, ВИЧ — халдавырлыларны эмнээриниң социал камгалалының талазы-биле бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң база организацияларның ажыл-чорудулгазын;

— федералдыг, республика болгаш тус чер бюджеттериниң акша-хөреңгилериниң;

— тускай сорулгаларлыг фондуларның акша-хөреңгилериниң;

— медицинаның эки тура камгаладылгазынче утландырган акша-хөреңгилерниң;

— Россия Федерациязының хоойлужудулгазы-биле хоругдаваан, акшаланды-рыышкынның кирер өске-даа дөстериниң күсели-биле акшаландырар.

2. ВИЧ — аарыгның тарап нептерээрин болдурбас талазы-биле ажыл-чорудулганы акшаландырарын Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының күүсекчи органнары болгаш тус черниң хамаатыларның хууда айыыл чок чоруунуң эргежок чугулазын барымдаалап тургаш, мурнады шиитпирлээр.

II эге. ВИЧ-аарыгның тарап нептерээрин болдурбазы-биле холбашкан хамаатыларның эргелери болгаш хүлээлгелери

7 үүл. Хамаатыларның эргелери

Тыва Республиканың база Россия Федерациязының республика девискээринде чурттап турар хамаатылары:

— ВИЧ — аарыгның халдап чыпшына бээринден эмнелгеге шинчидип тургаш, кадыын камгаладыр;

— ВИЧ — аарыгның халдап чыпшынарындан база хууда камгалалдың хемчегларниң дугайында, а ол ышкаш республиканың девискээринге, ооң иштинде эмнелге албан черлеринге халдавырны болдурбазының хемчегларниң дугайында ажылдың бо кезээ дээш харысалгалыг, тускай бүгү-ле черлерден үе-шаанда болгаш долу медээни алыр;

— эки туразы-биле медицинаның хыналда шинчилгезин эртер;

— ВИЧ — аарыгның барчогун тодарадып, халаска чажыды-биле шинчидер, ол ышкаш шинчиткениниң фактызының база ооң түннелдериниң чажыдын илередип, чедирген моральдыг каражаны эгиттирип алыр. Шинчиткениниң чажыдын чарлап дыңнаткаш, каража чедирген юридиктиг албан черлери болгаш хуу-даа кижилер эки туразы-биле азы судтуң шииткели-биле ону эгидип төлеп бээр.

— бир эвес хамаатылар бо Хоойлуның 11-ги үүлүнде көрдүнген улустуң бөлүүнге хамаарышпас болза, ВИЧ — аарыгдан шинчиндеп турар медицинаның эмтаннарының, биологтуг суук чүүлдериниң база кадыг бүдүмелдериниң айыыл чок чоруун контрольдаары;

— ВИЧ—аарыгны тодарадып илередиринге медицинаның хыналда шинчилгезиниң, ооң иштинде баш бурунгаар база сөөлзүреди-даа сүмележип тургаш, чажыды-биле-даа хынадып шинчидерин, шинчидип турар кижиге болгаш шинчип-даа турар кижиге айыыл чок болурун хандырары;

— ВИЧ — аарыгның айтырыларының талазы-биле эртем шинчилелдерин калбартын хөгжүдери хамааржыр.

4. Тус черниң бот-башкарылга органнарының эргезинге:

— республика программазынга үндезилээш, ВИЧ — аарыгның тарап нептерээрин болдурбас, ВИЧ — халдавырлыларны эмнээриниң социал камгалалының талазы-биле бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң база организацияларның ажыл-чорудулгазын;

— федералдыг, республика болгаш тус чер бюджеттериниң акша-хөреңгилериниң;

— медицинаның эки тура камгаладылгазынче утландырган акша-хөреңгилериниң;

— Россия Федерациязының хоойлужудулгазы-биле хоругдаваан, акшаланды-рыышкынның кирер өске-даа дөстериниң күсели-биле акшаландырар.

2. ВИЧ — аарыгның тарап нептерээрин болдурбас талазы-биле ажыл-чорудулганы акшаландырарын Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының күүсекчи органнары болгаш тус черниң хамаатыларның хууда айыыл чок чоруунуң эргежок чугулазын барымдаалап тургаш, мурнады шиитпирлээр.

III эге. Медицинаның хыналда шинчилгезин эртериниң чуруму, медицина албан черлериниң эргелери болгаш хүлээлгелери

8 үүл. Хамаатыларның хүлээлгелери

1. Тыва Республиканың база Россия Федерациязының республика девискээринде туруп турар хамаатылары:

— амыдыралдың кадык чаагай овур-хевирин чурттап эртер талазы-биле ниитилелдиң бергени аргаларын ажыглап турган, бодунуң кадыының байдалын база бодунуң ажы-төлүнүң мөзү-шынар-этниктиг кижизидилгезиниң дугайында сагыш салыр;

— ВИЧ — аарыгның тарап нептерээрин кызыгаарлаар талазы-биле эпидемияга удур хемчегларни ап чорударынга киржир болгаш аңаа шаптыктавас база бо ажылга албан-дужаалдыг кижилериниң болгаш специалистериниң негелделерин база сүмелерин күүседир;

— бодунуң база чоок кижилериниң кадыының менди чаагай болуру-биле ВИЧ — аарыгның база хууда камгалалдың методтарының дугайында медээ-дыңнадыгны ажыглаар ужурлуг.

2. Тыва Республиканың девискээринде туруп турар даштыкы хамаатылар болгаш хамааты болбайын турар кижилер ВИЧ — аарыгның тарап нептерээрин болдурбас талазы-биле Тыва Республиканың база Россия Федерациязының хамаатылары-биле дөмей-ле, ол-ла эргелерни ажыглаар болгаш база ынчалдыг янзы хүлээлгелеврлиг болур.

IV. эге. ВИЧ-халдавырлыгларга медицина дузазы

13 үүл. ВИЧ — аарыгны илереткениниң үржүктары

1. Тыва Республиканың хамаатылары оларда ВИЧ — аарыгны илереткен таварылгада, ханның, биологтуг суук чүүлдериниң, органнарның болгаш кадыг бүдүмелдериниң донорлары бооп болбас.

2. Тыва Республиканың девискээринде туруп турар даштыкы хамаатыларда болгаш хамааты болбайын турар кижилерде ВИЧ-аарыгны илереткен болза, Россия Федерациязының хоойлужудулгазы-биле доктааткан чурум езугаар оларны Тыва Республикадан албан-биле үндүрүп чорудар.

14 үүл. Медицинаның хыналда шинчилгезиниң түннелдериниң дугайында медээни ВИЧ — халдавырлыг кижилерниң алыр эргези

1. Медицинаның хыналда шинчилгезин тускай албан черниң эрттирген ажылдакчызы ВИЧ — аарыгның барыын кижиге ооң шинчиткениниң түннелдериниң болгаш ВИЧ — аарыгның тарап нептерээрин болдурбас сорулга-биле ооаарымчалыг болурунуң хемчеглериниң өскүзү чугулазының дугайында, ВИЧ — халдавырдан аараанналрның эргелерин болгаш хостуг чоруун сагыырының магадылалдарының дугайында, а ол ышкаш өске кижиге ол аарыгны халдадырының айыылын камгалалының талазы-биле күрүне болгаш муниципалитет системазының албан черлери бээр.

3. Медицинаның хыналда шинчилгезин, кажан ол шинчилге ыяап-ла албан болур ужурлуг турда, бо Хоойлуның 11 үүлүнде көрдүнген таварылгалардан ангыда, эки тура-биле чорудар.

4. Медицинаның хыналда шинчилгезин эрттирип тургаш кижи ол үеде бодунуң хоойлу езугаар төлээлекчизин олуруштуруп алыр эргелиг. Россия Федерациязының хамааты хоойлужудулгазы-биле доктааткан чурум езугаар төлээзи болур кижини дугуржуп алыр.

5. 14 хар чедир назылыг бичии улусту база хоойлунуң доктаатканы чурум езугаар бодун башкарын шыдавас деп санаан улусту медицинаның хыналда шинчилгезинге кирерде көрүп турар эргелиг, хоойлу езугаар оларның төлээлериниң дилээ-биле азы чөпшээрээни-биле медицинаның хыналда шинчилгезин эрттирер.

6. ВИЧ — аарыгның прэфилактиказының айтырыларының талазы-биле хамаатыга баш бурунгаар база дараазында улаштыр-даа сүме берип тургаш, медицинаның хыналда шинчилгезин эрттирер.

10 үүл. Медицинаның хыналда шинчилгезин эки тура-биле эртери

1. Медицинаның хыналда шинчилгезин шинчидер кижиниң дилээ езугаар эки туразы-биле азы ооң чөпшээрели-биле, а 9-ку үүлдүң 5-ки пунктузунда айыткан таварылгаларда — хоойлу езугаар ооң төлээзиниң дилээ азы чөпшээрээни-биле эрттирип болур.

2. Шинчидип турар кижиниң күзели-биле медицинаның эки тураны барымдаалаар хыналда шинчилгези чажыт-даа бооп болур.

11 үүл. Медицинаның ыяап-ла албан хыналда шинчилгези

1. Кадык камгалалының күрүне болгаш муниципалитет системазынга хамаатыларның медицина талазы-биле ыяап-ла албан эртер хыналда шинчилгези халас болур.

2. Ханның, биологтуг суук чүүлдериниң, органнарның база кадыг бүдүмелдериниң донорлары медицинаның ыяап-ла албан хыналда шинчилгезин эртер.

3. Медицинаның ыяап-ла албан хыналда шинчилгезинден ойталаан кижилер ханның, биологтуг суук чүүлдериниң, органнарның база кадыг бүдүмелдериниң донорлары болбас.

4. Чамдык тускай мергежилдериниң, бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң болгаш организацияларның ажылдакчылары, а ол ышкаш эпидемия көргүзүглериниң талазы-биле даңзызын Тыва Республиканың Чазаа бадылаар, ондактыг болүкке хамааржыр чамдык улус ажылга кирип турар үезинде ВИЧ-аарыгның бар, чогун илередири-биле медицинаның ыяап-ла албан хыналда шинчилгезин ажылга киреркде база медицинаның шинчилгезин өй-өйлеп азы эпидемия көргүзүглериниң талазы-биле медицинаның ыяап-ла албан шинчилгезин эртер.

5. Чурттакчы чоннуң кадыын камгалаар база ВИЧ — аарыгның тарап нептерээрин болдурбас сорулга-биле эпидемиологтуг байдалдан хамаарылга чокка-ла, медицинаның ыяап-ла албан болур хыналда шинчилгезин ооң-биле дүүштүр улустуң эртери дүрүмнү Тыва Республиканың Чазаа доктаадыр, беш чыл болгаш-ла ону бирээден эвээш эвес катап өске көрүп турар болгаш бүгү-ле кижилер база күрүне структуралары ону шыңгыы сагыыр ужурлуг.

12 үүл. Медицинаның хыналда шинчилгезин дагын катап эртер эрге

Медицинаның хыналда шинчилгезин эрткен кижи бодунуң шилип алганы-биле, мурнунда ындыг шинчилгени эрткен хуусаазындан хамаарылга чокка, кадык камгалалының күрүне азы муниципалитет системазының ол-ла албан черинге, а ол ышкаш өске-даа албан черинге медицинаның хыналда шинчилгезин дагын катап эртер эргелиг.

V эге. ВИЧ-халдавырлыгларның болгаш оларның өг-бүле кежигүннериниң социал камгалалы

16 үүл. ВИЧ — халдавырлыгларның эргелерин кызыгаарлаарынга хоругдаашкын

ВИЧ — аарыгны олардан тодаратканынга үндезилээш, ВИЧ — халдавырлыгларны ажылдан үндүрерин, ажылга хүлээп алырындан ойталаарын, өөредилге албан черлеринге база медицина дузазын көргүзүп турар албан черлериниңе ойталаарын, а ол ышкаш өске-даа эргелерин болгаш хоойлу езугаар эрге-ажыктарын кызыгаарлаарын чөпшээреевес.

17 үүл. Уруг-дарыы ВИЧ-халдавырлыг болуп турар ада-иелериниң, а ол ышкаш ВИЧ — халдавырлыг назы четпээннериниң хоойлу езугаар өске-даа төлээлериниң эргелери

1. Уруг-дарыы ВИЧ — халдавырлыг бооп турар ада-иелериниң, а ол ышкаш ВИЧ — халдавырлыг назы четпээннериниң хоойлу езугаар өске-даа төлээлери;

— медицина дузазын көргүзүп турар албан черниң станционарынга, ол үезинде күрүненің социал камгаладылгазының талазы-биле дузаламчы акшаны төлеп бербишаан. 15 хар чедир назылыг уруг-дарыы-биле кады турар;

— ВИЧ — халдавырлыг 16 хар чедир назылыг бичии кижини эмнедир черинге чедир база дедир эккээрде, ону үдеп чоруурда, ада-иезиниң бирээзи азы хоойлу езугаар өске-даа төлээзи халас чоруур;

— ВИЧ — халдавырлыг 18 хар четпээн кижини ажаап хайгаараары-биле ажылындан үнүп алган таварылгада база назы четпээн кижини айыткан назыга четкижеге чедир ажылга кирген турда, аарыг бичии кижиниң ада-иезиниң кайы-бирээзиниң азы хоойлу езугаар өске-даа төлээзиниң күш-ажылының үзүктел чок стажын хевээр арттырар; ВИЧ — халдавырлыг кижини ажаап азыраарының үезин күш-ажылчы ниити стажынга киир санаар;

— бир эвес олар чурттал-га байдалдарын эжикдирин хереглеп турар таварылгада база бир эвес ВИЧ — халдавырлыг 18 хар четпээн назылыг кижи олар-биле кады чурттап турар болза, күрүне, муниципалитет болгаш хөй-нинтиниң чурттал-га фондузунуң бажыңнарындан чурттаар оран-саваларны ээлчег чокка алыр эргелиг болур.

2. ВИЧ — халдавырлыгларның болгаш оларның өг-бүле кежигүннериниң социал камгалалының өске-даа хемчегларын Тыва Республиканың хоойлулары-биле база эрге-хоойлунуң нормативтиг өске-даа актылары-биле доктаадын болур.

18 үүл. ВИЧ — халдавырлыг назы четпээннериниң социал камгалалы

Россия Федерациязының база Тыва Республиканың хоойлужудулгазы-биле инвалид уругларга доктаатканы социал пенсияны, дузаламчы акшаны бээр болгаш чиигелдерни ВИЧ — халдавырлыг 18 хар чедир назылыг уруска тыпсыр, а ВИЧ — халдавырлыг назы четпээннерни ажаап хайгаарап турар уруска Россия Федерациязының хоойлужудулгазы-биле доктаатканы чурум езугаар инвалид уругну ажаап хайгаараарының дузаламчы акшазын төлеп бээр.

19 үүл. Халдавырлыг аарыгдан кижиниң камгаланыр аргазын кошкадыр вирус халдаан улуска медицина ажылдакчылары медицина дузазын көргүзүп турда, оларның кадыынга чедирген каражаны эгидери

Медицина дузазын көргүзүп турар албан черлериниң медицина ажылдакчылары боттарының албан-ажыл хүлээлгелерин болур-чогуурубиле эвес кылдыр күүсеткениниң түннелинде, кижиниң халдавырлыг аарыгдан камгаланыр аргазын кошкадыр вирусту халдатканындан аараан улустуң кадыынга чедирген каражаны Россия Федерациязының хамааты хоойлужудулгазы-биле доктааттынган чурум езугаар эгидип төлээр.

VI эге. Боттарының албан-ажыл хүлээлгелерин күүседип турда, халдавырлыг аарыгдан кижиниң камгаланыр аргазын кошкадыр вирустан аарып болур ондактыг айыылга таварышкан улустуң социал камгалалы

20 үүл. Күрүненің ыяап-ла албан камгаладылгазы

1. ВИЧ — халдавырлыгларның аарыын тодарадып база эмнеп турар кадык камгалалының күрүне болгаш муниципалитет будүрүлгелериниң, албан черлериниң база организацияларының ажылдакчылары, а ол ышкаш ажылы халдавырлыг аарыгдан кижиниң камгаланыр аргазын кошкадыр вирус бар болган материалдар-биле холбашкан улус боттарының албан-ажыл хүлээлгелерин күүседип турда, халдавырлыг аарыгдан кижиниң камгаланыр аргазын кошкадыр вирус аарыг тараткан таварылгада, а ол ышкаш оон-биле холбаштыр инвалид болу бээр азы ВИЧ — аарыгның өөскүп үнгени-биле холбаштыр аарыгдан өлү берген таварылгада, күрүненде ыяап-ла, албан камгалаткан турар ужурлуг.

2. Тыва Республиканың девискээринге ыяап-ла албан камгаладыр ужурлуг улустуң бөлүүн тодарадырда, камгаладылганың чурумун база камгаладылга төлевирлериниң хемчээлдерин тодарадырда, Россия Федерациязының Чазааның доктааткаңы чаңгыс аай Дүрүмнер бар бооп турар.

21 үүл. Күш-ажыл талазы-биле чиигелдерер

ВИЧ — халдавырларны тодарадып база эмнеп турар кадык камгалалының күрүне болгаш муниципалитет системаларының будүрүлгелериниң, албан черлериниң база организацияларының ажылдакчыларына, а ол ышкаш ажылы халдавырлыг аарыгдан кижиниң камгаланыр аргазын кошкадыр вирус бар материалдар-биле холбашкан улуска, күш-ажылдың онза айыылдыг байдалдарынга ажылы дээш, албан-дужаалының шалыңынга немей төлеп бээр, кызырган ажыл хүнүн доктаадыр болгаш оларга немелле шөлээнни бээр. Айыткан чиигелдерни бээриниң талазы-биле Россия Федерациязының Чазаандан доктааткан чаңгыс аай чуруму Тыва Республиканың девискээринде күштүг бооп турар.

VII эге. Түннел үүлдер

22 үүл. Күрүне контролю

ВИЧ — аарыгның тарап нептерээрин болдурбазы-биле хемчегларни боттандырарынче угланган, хуу кижилериниң болгаш юридиктиг албан черлериниң ажыл-чорудулгазы дээш күрүне контролюн Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының күүсекчи органнары база тус черниң бот-башкарылга органнары боттарының эргелериниң хемчээли-биле боттандырар.

23 үүл. Бо Хоойлуну үрээни дээш харысалга

Бо Хоойлуну үрээрге, күштүг бооп турар хоойлужудулга-биле доктааттынган чурум-биле харысалгага онаажыр.

24 үүл. Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден күштүг болуп эгелээр.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИ Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай.
№ 778.
1997 чылдың май 23.

Агроүлетпүр банкызының дыңнадыы

ЧЕР КАДАСТРЫ (ДАҢЗЫЛААШКЫН)

СБС-АГРО банк бөлүү болгаш «Земля» деп Федералдыг кадастр төвү федералдыг айыткан сорулгалыг программаның үүлдерин удуртулга болдурган, Россия Федерациязының Күрүненің чер кадастрының автоматчыттынган системазын Россияга тургузарынче эгелеп киришкен.

Бо ниити национал төлевиледе киржир күзелдиин Ярославль облазы илереткен. Областың чер-эт-хөреңги комплекизиниң эргелелиниң автоматчыттынган системазын тургузар дугайында дугуржулгага областың чазаа ат салган, ол езугаар 75 млрд. рубль хемчээлге инвестиция чээлизи обласка бердинген турар.

Ук дугуржулганың КОЛ СОРУЛГАЛАРЫ МЫНДЫГ:

— Ярославль обласка каттышкан информация системазын тургузары, күрүненің чер кадастрын болгаш областың чер-эт-хөреңги комплекизин эргелеп башкарарын ол колдуунда удуртур:

— черни даңзылаар чурумну ажылдап кылыры болгаш нептередири, черге өнчү эргезни болгаш өске-даа шимчевес эт-хөреңгини камгалаарының аргазы чер даңзызы болу бээр кылдыр ону ындыг угланыышкынныг чорудары; рыноктуг экономиканың байдалдарында чер харылзааларын эрге-хоойлу болгаш организас талазы-биле хандырылгазын сайзырадгайжыдары болгаш өске-даа.

Күрүненің чер кадастрын чорударының Бүгү-россиянның автоматчыттынган системазын тургузарының улуг хемчээлдиг төлевилелин боттандырарын Федерацияның субъектилеринге СБС-АГРО-нуң АКБ-зының далаштыг төлевирлиг болгаш эгидилгелиг үндезинни бадымдаалап бээр инвестиция чээлилериниң күсели-биле боттандырар.

Чээли дугайында тускай дугуржулгага үндезилеттинген ындыг чээлини Ярославль область база алыр. Дедир эгдериниң магадылакчызы областың чазаа болур. «Земля» деп федералдыг кадастр Черкүркомнуң кол организациязы болуп, кереэлиг ажыл башкарын чорудар албан чери ол.

СБС-АГРО-НУҢ ПАРЛАЛГА АЛБАНЫ.

Уран чүүлдүң кижилери

«...ЭРГЕЛЕНГЕН ЧОНУМАЙНЫ»

— Даш артындан үне халыш келир, узун кара салдыг, узун кудуруктуг чаптанчыг күскени ам база бэрыш корээлем, авай—дээн уруум дилээ-биле «Аңчы-Кара биле Аңгыр-Чечек» деп шиини та чеже катап көрген кижи мен. Ол чаптанчыг дириг амытаның кижилерге дузалажыптар дээш ол-бо улуг даштар артындан үне халыш кээп, шошкуй аарак бүгү-ле болуушкуннарга киржип турары бичии хамаанчок, улуг кижилерни безин хаара тудуп келир.

Уруг-дарыг аайы-биле өг-бүленің улуг улузу бичии улустарның сагыш-сеткилинге кирер, оларның сонуургалын хайыктырып келир кылдыр ойнаар артистерни чайгаар таныр апаар болгаш оларны кудумчуга-даа чораан, «мээн уругларым ынак артизи» деп бодап келир. Бистің өг-бүленің ынак артизи Тыва Республиканың алдарлыг артизи Анзат Шогжал-Доржуевна Куулар. Оон киржип турар шиилерин ыяап-ла барып сонуургаш көөр бис.

Чүге «киржип» турар деп бижин турар кижилер деп чамдык көрүкчүлер сонуургаан чадавас, чүге дизе ол шиилерге кол рольдар ойнавас, оны, мону ойнаайн деп дилевес, дилевээн-даа. Анаа режиссер кандыг рольду сүмелээр болдур, ол ону сагыш-сеткилинден күүседип каар. Күүседир-күүседирде, бичии тенек оолдар, (Е. Тоновның «Илбилиг согунда» —пионер уруг, «Далай дүвүнде дангылада» школачы оол) азы аас-нырак, өде-чара херээженнер ролю (Т. Миннулмен «Өпей ыры»—Алдын-Чечек).

— Чүге кол рольдар ойнавас силер?—деп мээн айтырымга Анзат Куулар бодамайн-даа:

— Кол рольга чараш, дурсыны сценага тааржыр улус ойнаар болгай. Мен ышкаш дүрзүзү багай кижини режиссерлар харын-даа канчап анаа-даа рольдарга шилип ап турар ирги деп бодаар-дыр мен —деп харыылады.

Кончуг бөдүүн, биче сеткилдиг кижиниң бодунга бот-шүгүмчүлелдиг характеристиказы. А шыны-биле чугаалаар болза, Анзат Куулар сценага эң-не чараш, бодунуң ролюн эчизинче кирип ойнаар артист дээрзин көрүкчүлер эки билир. Көрүкчү мээн бодалымбиле алыр болза, ийиги черге ниң рольдарын эки ойнаанындан, шин улам каас-шиник кирип, көрүкчүнүң сонуургалын улам хайыктырар. Чижээ, «Хайыраан ботта» Ураннның ролюн Анзат Куулар дөрт ангы Кара-биле (К. Мунзук, Д. Барынмаа, Т. Ондар, Г. Мунзук) ойнаан. Шиинде Уран биле Салбакай чоп турган болза, чараш уругларда-даа, аянныг тыва кожаннардаа кайын турар. Сөөлгү А. Ооржактың тургусканы «Хайыраан ботта» (Караның ролюнда Э. Докулак) Ураннның ролюнда Анзат Куулар боданмайн-даа:

— Кол рольга чараш, дурсыны сценага тааржыр улус ойнаар болгай. Мен ышкаш дүрзүзү багай кижини режиссерлар харын-даа канчап анаа-даа рольдарга шилип ап турар ирги деп бодаар-дыр мен —деп харыылады.

Кончуг бөдүүн, биче сеткилдиг кижиниң бодунга бот-шүгүмчүлелдиг характеристиказы. А шыны-биле чугаалаар болза, Анзат Куулар сценага эң-не чараш, бодунуң ролюн эчизинче кирип ойнаар артист дээрзин көрүкчүлер эки билир. Көрүкчү мээн бодалымбиле алыр болза, ийиги черге ниң рольдарын эки ойнаанындан, шин улам каас-шиник кирип, көрүкчүнүң сонуургалын улам хайыктырар. Чижээ, «Хайыраан ботта» Ураннның ролюн Анзат Куулар дөрт ангы Кара-биле (К. Мунзук, Д. Барынмаа, Т. Ондар, Г. Мунзук) ойнаан. Шиинде Уран биле Салбакай чоп турган болза, чараш уругларда-даа, аянныг тыва кожаннардаа кайын турар. Сөөлгү А. Ооржактың тургусканы «Хайыраан ботта» (Караның ролюнда Э. Докулак) Ураннның ролюнда Анзат Куулар боду ойнап, а бичии сайзаанактап олурар чаштарның бирээзи артистің хеймер кызы—Аржааназы. Тыва драматургияның өзөө болур бо шиинің бир кол чөлөнгинжи—тыва чоннуң хөй ажы-төлдүг болуп чораанын, уругдарыг өг-бүленің чаяакчызы, келир үеви деп угаадып көргүскениинде болур. Ынчангаш он ажыг чылларда ирей, кадайның уруу Уранның ролюн Анзат Шогжал-Доржуевнаның үүктел чок ойнап чораанында үжүр-ла бар. Оон тос харлыг уруу амдан өгелеп сценаже үнүп, Башкирияга түрк дылдыг улустарның театр көрүлдезинге профессионал артистерден дудак чок болганынга аваазы өөрүп олурар. А оглу Айдыс—Улан-Удэнің культура академиязының үшкү курузунда.

— Чүгле чаңгыс бо театрда чээрби үш чыл ажылдап, беш үе-чаданың артистери-биле чаңгыс иеинн уруглары дег ажылдап келдим, ынчангаш «өпейлеткен театрым» деп чоргаарланмас аргам чок. Өөм ээзи Алексей-биле маңаа таныжып, өг-бүле тудуп, уругдарыбысты гастрольдаарда эдертип алгаш, кожуун-суурлар кезип, өстүрүп, улус-чонувустың эки сестерин дыңнап чордувус. Ынчангаш «Эргеленген чонумайны» деп ыдап чоруурум ол боор—деп, Анзат Шогжал-Доржуевна чугаакыр эвес-даа бол, сеткилин чажырбады.

Артист улусту кижи өдечара, чаннап орда «суг-салба» дижип дег эвес, шовааболду ойнап, а бичии сайзаанактап олурар чаштарның бирээзи артистің хеймер кызы—Аржааназы. Тыва драматургияның өзөө болур бо шиинің бир кол чөлөнгинжи—тыва чоннуң хөй ажы-төлдүг болуп чораанын, уругдарыг өг-бүленің чаяакчызы, келир үеви деп угаадып көргүскениинде болур. Ынчангаш он ажыг чылларда ирей, кадайның уруу Уранның ролюн Анзат Шогжал-Доржуевнаның үүктел чок ойнап чораанында үжүр-ла бар. Оон тос харлыг уруу амдан өгелеп сценаже үнүп, Башкирияга түрк дылдыг улустарның театр көрүлдезинге профессионал артистерден дудак чок болганынга аваазы өөрүп олурар. А оглу Айдыс—Улан-Удэнің культура академиязының үшкү курузунда.

— Чүгле чаңгыс бо театрда чээрби үш чыл ажылдап, беш үе-чаданың артистери-биле чаңгыс иеинн уруглары дег ажылдап келдим, ынчангаш «өпейлеткен театрым» деп чоргаарланмас аргам чок. Өөм ээзи Алексей-биле маңаа таныжып, өг-бүле тудуп, уругдарыбысты гастрольдаарда эдертип алгаш, кожуун-суурлар кезип, өстүрүп, улус-чонувустың эки сестерин дыңнап чордувус. Ынчангаш «Эргеленген чонумайны» деп ыдап чоруурум ол боор—деп, Анзат Шогжал-Доржуевна чугаакыр эвес-даа бол, сеткилин чажырбады.

Артист улусту кижи өдечара, чаннап орда «суг-салба» дижип дег эвес, шовааболду ойнап, а бичии сайзаанактап олурар чаштарның бирээзи артистің хеймер кызы—Аржааназы. Тыва драматургияның өзөө болур бо шиинің бир кол чөлөнгинжи—тыва чоннуң хөй ажы-төлдүг болуп чораанын, уругдарыг өг-бүленің чаяакчызы, келир үеви деп угаадып көргүскениинде болур. Ынчангаш он ажыг чылларда ирей, кадайның уруу Уранның ролюн Анзат Шогжал-Доржуевнаның үүктел чок ойнап чораанында үжүр-ла бар. Оон тос харлыг уруу амдан өгелеп сценаже үнүп, Башкирияга түрк дылдыг улустарның театр көрүлдезинге профессионал артистерден дудак чок болганынга аваазы өөрүп олурар. А оглу Айдыс—Улан-Удэнің культура академиязының үшкү курузунда.

«Ирей, кадай улус чаңгыс хепке куткан ышкаш чаңгыс аай болур» деп чугаада бирле шын утка бар боор чадавас. Анаттың өөнүң ээзи Алексей Куударны бир катап ажыл-агый аайы-биле сургаччылап чораан чугаалажып таныышкаш, чугаакыр, биче сеткилдиин көрген мен. Ынчангаш-ла ындыг боор. Куударның өш-ооруг хөй, харындаа өөрлериниң ажы-төлү бээн оларны эшинер, боттарычың үе-чергелериниге дөмейлээр, сагыш-сеткилин үлежир. Анаттың чаңгыс курсуу эжи, Тыва Республиканың алдарлыг артизи Тамара Ондарның оолдары оларны адаанези дег хүндүлээр, бижыг харылаанны тудуп чоруурлар. А Анзат бо чайын эжинин улуг оглунга кыс айтырыш, өзинің орнунга кудалары-биле таныышкан. Биче-оглу училищеде өренин турар, бажыңга бо-ла маңнап келирин чугаалады.

Училище дооскаш ажылдап келген он сес харлыг аныяк кижиге хоочуннарның мактаындан күзенчиг чүве кайда боор. Бир дугаарында «Аршин мал-алан» деп шиинде кайгал, өде-чара Асяның ролюн күүседкениниң соонда, оон өрээлинге М. К. Мунзуктар, Е. Кенденбиль, М. Б. Сонам-Баир байыр чедирип кирип келгеш:

— Ырлаар үнүг, сценага тааржыр копчуг талант сенде бар-дыр, кыым. Талантыны өстүрер, думчуун өрү көдүрбейн ажылдаар болзуңза, өзулуг артист сенден үнүп болур-дур—дээн чылыг сестерни Анзат роль алган санында сактып, өгбелериниң чугыынга шынчы болуп келген. «Амыдыралдан өөренир» дээш хөй-ниити чөлерлиинге азы садыг-магазиннерге чугаалашкан улусту хайгаарап, хая көрүп турун алгаш, чугаалажып турган улустың дыдомаанын аянын, домак чугузуун чежезин өөренин дыңнаваан дээр. Роль бүрүзү бодунуу-биле харысалгалыг, онзагай. Чээрби ажыг чылдарда чеже рольдар ойнаваан дээр, ынчалза-даа ам-даа сценаже үнер санында девидеп сүрээлээр. Ынчалза-даа алдарлыг Максим Мунзукту өттүнүп ойнаптар дег чүве дужунге-даа кирбейн чораан. Максим Мунгужуковичиниң 80 харлаан юбилейинге Дерсугайында чугаалар.

10.10 Эртенгиниң мендизибиле, чурт.
11.00 Он бир шакта МЕДЭЭЛЕР.
11.20 Кижилер болгаш акшалар.
11.50 «Космодром», т/с.
12.40 Репортер.
13.10 «Хоойлу болгаш корум-чурум», т/с.
14.05 Довгань-шоу.
14.33 Кандыг үннү ында чок дээр.
15.05 «Алаадин», м/ф.
16.00 Судал.
16.30 Биилдинмес планета
17.00 «Колизей».
18.00 МЕДЭЭЛЕР.
18.30 «А каротин бар болган бе?», уран-чечен фильм.
21.00 Көруш.
22.05 Орус лото.
22.45 Парламент шагы.
23.50 Ашылар болгаш К°.
00.55—01.35 «Эх, оруктар».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
ХАМААРЫШПАС ТВ канал
12.00 «Ужулукчулар», уран-чечен фильм.
13.30 «Келир үеже аткаар», мультсериалдың сөөлгү сериязы.
14.00 БӨГҮН ЭРТЕН.
14.15 Хүннүн МЕДЭЭЛЕРИ.
14.30 Телеоюн.
15.00 «Гераклдың кайгамчыктыг аян-чоруктары», т/с.
15.45 От вчера.
16.00 БӨГҮН ХҮНДҮС.
16.15 Полицейскилерниң чыныгжыг хүннери.
16.30 Бит бөмбүүнүң хеви.
17.00 «Анза эрес хүн», уран-чечен фильм.
19.00 Телеоюн.
19.30 Москва-шоу.
20.00 БӨГҮН ХҮНДҮС.
20.15 Чаштарның чугаалары.
20.45 «Матрасия», т/с.
21.00 «Брайдсхедке аян келгени», 2-ги сериязы.
22.00 ТҮННЕЛДЕРИ.
22.30 «Оскар» шаңналы. «Спартак», уран-чечен фильм, 1-ги серия (АКШ).
01.00 ТҮННЕЛДЕРИ.
02.00 «Спартак», 2-ги серия.
03.20 ТҮННЕЛДЕРИ. Дүнеги чугаа.
03.50 Кнопка.
04.05 «Класс» эротиктиг комедия.

Шериг амыдыралынче көруш

КЫМ КАМГАЛААРЫЛ?

Россияның Чепсектиг күштериниң одуруунче күску келдиртилге кидин түлүк. Шериг амыдыралга болгаш ниитизи-биле армияга хамаарыштыр кижи бүрүзүнүң үзел-бодалы аңгы. Амгы үениң армиязында кайыш-на шупту чүүлдер дең-дески боор ийик аан, улустың чемелдеринде, дадагалзалында болгаш дүвүрелинде үндезиниг чүүлдер бар болбайн аан. Оон ындыг болуру чөп. Ынчалза-даа дүүн чаа-ла школа дооскан, амгы үеде шериг хүлээлгезин эрттирип турар солдарның армия дугайында бодалы чүл? Оларның армияга хамаарыштыр моон мурнундағы болгаш амгы көрүжүнде, үнелелинде өскерилгелер бар бе? Бөгүн ук айтырыгга доктаан, Кызылдың кызыгаар отрядындан ийи аная дайынчының чагааларын парладыыс.

ЧӨГЕНЧИГБЕЙЛЕР ДЕП САНААР МЕН

Амыдыралымга сактыр, бодаар чүве чок, тамчыктыг үелер база тургулады-ла ийин. Кежээ дургу бир черге уруглар-биле аар-саар чүвелер чугаалажыр, үе «өлуруп», кыыган-туткан иш-даа чок, анаа-ла үе чылдың чоруп турган ышкаш-тыр мен. Ынчалза-даа кандыг-даа чүүл эгелиг болгаш төнчүлүг болуру чугаажок-тур. Шериг хүлээлгени эрттиреринче келдиртип, чепсекти холунга туткан, чүүттүн айыыл чок чоруун камгалажыр үе келип келир.

Чамдык шериг назылыг оолдар армияны, анаа хүлээлге эрттиреринге ажыктүүжүү чок чүүл кылдыр саналдар. Бөгүн мен ындыгларның ол турүжүн үлежип шыдавас-тыр мен, чүгле ынчаш ынчаар болаксаар күзелим безин чок. Шеригже барбас дээш, аарыг мен деп мегеленир, оон дезеврлер база эвээш эвес. Ындыгларны кортук, кара сеткилдиг, аваазының элээнин алаанче, ачазының акшазының хавынче чаштынган чөгенчигбейлер деп санаар мен.

Бистин армиябыс берге үелерни көрүп турар деп чүүлдү кижи бүрүзү билир. Чүгле армияга эвес, а бүгү чүүткө берге. Шериг санын эки амыдыралдан кызыгаан-на болгай. Ындыг төлээде, саны эвээжээ-даа бол, бистин армиябыс биеэги үелерде дег күштүг, күүлүг, өске чүүттарның ада-чайгаар хүндүлелин, хөрек болза коргун-суртээшкинин болтурар төлээде, ону бистер, шеригже келдирткеннер, деткиир ужуруг бис. Кижи бүрүзү шериг амыдыралдан оспаксырап, оон бүгү-ле аргаларны ажылдап, ойлаңдезип турун бээр чүве болза, кым чүүттү камгалаарыл? Камгалапкы дег шылал, дең-гели кудулаан күрүнеми кым-даа бастыксай бээр болдур ийин.

Бөгүн мен кызыгаар кезээнде шериг хүлээлгемни эрттирип тур мен. Чөлде ынчаш манаа келгенимге чоргаарланыр-дыр мен. Шериг сагылга-чурум мында дыка шынгыы. Ынчанмайн канчаар, кызыгаар шериглери чөлде быжыг сагылга-чурумнуг болуп ужуруг.

Чамдык оолдар шериг амыдыралга бичии-даа белеткел чок келгилээр. Берге-дээшкиннернин кол-ла үнер дөзү ында боор-дур. А бир эвес ол школачы чылларында-ла болун аная белеткеп, дадыктыгын келген болза, кайын-на берге-зинер чүве деп. Шериг амыдыралга болун бүгү талалыг белеткеп алганнарга албан-хүлээлге аар чүүк кылдыр сагындырбас боор-дур-ла.

Кызылдың кызыгаар отрядында шериг албан-хүлээлгени эрттиреринге бүгү-ле байдалдарны тургускан. Өөредилгени бедик мергежилдиг сержантылар составы эрттирип турар. Кижини кижи бастыр деп үш-удурум чугаанын чыды безин чок. Чамдык кижилер шак ындыг хуурмак чулчуруу-биле чаңгыс эвес кижиниң бажын төөредип, сеткилин кемледип кааптары чажыт эвес-ле болгай.

Эдуард МААР,
аная дайынчы.

ӨРЕЛИГ АРТСА, КОРГУНЧУГ-ДУР

Кызыгаар шериинге шериг эрттирип келген аныяк оолдар Төрээн чүртүвүска шынчы бараан болурувустың дугайында дайынчы таңгыракты хүлээп ап тура, өөрүп-даа, шала девилексеп-даа түрдувус. Биске кайы хире улуг харысалга онаашканын, чүүттүн биске көргүскен бузүрелин долу хемчээл-биле мегереп биле бээрге, кижиниң хүлээнген чүүлүнге ээ-харысалгалыы, ажылга кызымаа көскүзү-биле илереп кээ чорду. Хамааты чүүттөлгага ону угаап шыдавайн чораанывыс эдеп де.

Амгы үеде езулуг дайынчы кижиниң билир ужуруг бүгү-ле чүүлдеринге өөредилгени эртип тур бис. Берге бол, солун-даа, ажыктыг-даа-дыр. Бодум хүүмда бодап чоруурумга, ээ кижи бүрүзү шериг албан-хүлээлгени эрттирген турар ужуруг. Чөптүг чылдагааннар турар болбайн аан. А кан кадык турган-ла, шериг барбаан кижини кандыг ээ кижи дээр боор. Өрелиг артканының дугайында бодал кижиниң сагыш-сеткилин бүгү назынында өйүп артып кагбас чүве бе?

Александр СТАРОДУБОВ
аная дайынчы.

ХҮНДҮЛҮГ УДУРТУКЧУЛАР!

«ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН КҮРҮНЕ АКТЫЛАРЫНЫН МЕДЭЭЗИ» деп чаа сеткүүл 1998 ЧЫЛДЫН ЯНВАРЬДА чырыкче үнүп эгелээр болгаш айда БИР-БИР катап орус, тыва дылдар кырында ангы-ангы кылдыр парлаттынар. Тыва Республиканың Президентизинин чарлыктарын, ТР-ниң хоойлуларын, Чазактың чугула доктаалдарын болгаш айтыышкыннарын, республиканың Улуг Хуралының, Дээди Хуралының бадылаары күрүне эрге-хоойлулуг нормативтиг актыларны сеткүүлге парлаар.

«Тыва Республиканын күрүне актыларының медээзи» чаа сеткүүлдүн 1998 ЧЫЛГА УТКУШТУР ЧАГЫДЫЛГАЗЫН организастаарын, бирги ээлчегде силернин коллективке чагыдып алырын улуу-биле дилеп тур бис. Ынчаарга Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының дээди органнарының күрүне документилерин журналга бөлүк-бөлүү-биле парлаар болгаш силернин ажылынарга методиктиг база практиктиг дузаны чедирери чигзиниишкин чок. Чаа сеткүүлдү 6 ай хуусаалыг кылдыр чагыдарының өртээн 50.000 РУБЛЬ хемчээлдиг кылдыр доктаатган. Чагыдылганы ТР-ниң почта салбырларында хүлээп ап турар.

«ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН КҮРҮНЕ АКТЫЛАРЫНЫН МЕДЭЭЗИ» сеткүүлдүн редакциязы.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистің эргим хүндүлүг аваавыс, дунмавыс, угбавыс Антонина Алексеевна Бууруулдай айыыл-халапка таварышкаш, октябрь 25-те бодунуң аныяк назынындан чарылган. Бистің аар кажыдалывысты денге үлежип, моральдыг болгаш материалдыг деткимчени көргүскен Эрзин кожуунуң чагырга даргазы Е. К. Калга-Хөөге, оон аппарадының ажылдакчыларынга, чонну ажылга хаарадыр төптүн даргазы Б. Л. Самбууга, Эрзин ортумак школазының, Эрзин кожпозунуң, коммунал ажылдагый черинин коллективтеринге, өг-бүле төвүнүн болгаш ясли-сад ажылдакчыларынга, ырак-чоктан келген кудаларывыска, дунмаларывыска, төрелдеривиске, кады-кожаларывыска, чаңгыс чер-чүрттүгларывыска сеткиливис ханызындан четтиогенивисти илередип, мөгейдивис.

Өөнүн ээзи, уруглары, кады төрээннери болгаш оларның уруглары.

Салым-чаяанныглар дугайында

ЧОК ДЭЭН ХӨӨМЕЙЖИ

Көңгүс өске чоннуң дизе,
Хөөкүй тыва кадай оглу
Хөөмейжи боор чораан
канчаар.
Каргыраамны, сыгыдымны
Кажыг келген дээр болза,
Кадай оглу хөөкүй ботка
Каргырааның херээ чүү боор.

Чүгле бо сөстерден безин алгаш көөрге, ол тыва чоннуң эртинези — хөөмей, сыгытты тываларның деп бадыткаар дээш кызыл чорааны илген.

Ынчан ол симпозиум-биле капсырлаштыр элээн каш хоочун-даа, аныяк-даа тыва хөөмейжилерге бир-ле дугаар Тыванын улустың хөөмейжизи деп бедик, хүндүлүг аттарны тывыскаш, Тумат Хайдың оглу Геннадийге ол атты бербээнинге чон өкпелеп арткан дээрзи билдингир. Чүгле 1993 чылда, озалдаптаа болза, Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак Наадым байырлалын таварыштыр Геннадий Тумат-ка Тыва Республиканың улустың хөөмейжизи бедик атты тывысканы өөрүнчүг.

Кайгамчык өткүт, хоюг үннүг кылдыр бойдустан чаяттынган сыгытчы ам чок дээрзинге кижи черле бүзүрексевес-тир. Ам канчаар, өртемчейнин үүлезин өртээр эвес, баглаар эвес. Г. Туматтың уран талантызының мөгейикчилериниң, оон эш-өөрүнүн болгаш тыва чоннуң сагыш-сеткилинден оон чыткыылыг өзүр-хевири кайын уттундуурар.

Хөөмей Тыванда үнген болганда, бөмбүрзекте тываларга чедир бешалды янзы үнге оны күүседир ындыг чон чок. А тыва хөөмейжилерден Г. Тумат дег хөөмейнин бүгү-ле хевирлерин күүседир, аңаа деннежиптер сыгытчы амдыызында ховар дээрзинге чон мээн-биле чөпшээрежир боор. Аът киштээрин бо сыгытчыдан өске кым-даа ынчаар өттүнүп шыдаваан дег бодум хүүмда ынчаар бодаар мен. Чүл дизе бистің тыва хөөмейжилеривис ол-ла эрги аныында хевээр, чаа аялгалар, кожамыктар, аяннар дилээринче шоолуг-ла сагыш салбайн турар деп чугаалаар болза, меге апарбас боор. Улуг хөөмейжилеривис К. Санчы, М. Дакпай, О. Хунаштаар-оол оларның аянын, кожаннарын ам-даа өттүнүп ыялашпышаан хевээр бис. «Өттүнчек — өөренинчел» деп үлегер чугаа бар. Хөөмейге хамаарыштыр алыр болза, бо үлегер аная таарышпас хевирлиг. Сыгыртыр кижи бүрүзү боду тускай аянныг, кожаң ырлыг болур болза, чон ону сонуургаар дээрзи маргыш чок.

Тыва чоннуң база бир кайгамчык салым-чаяанныг, катаптаттынмас хоюг үннүг оглу Тумат Хайдың оглу Геннадийниң чырык адын оон өскен-төрээн чурту Хандагайтының Культура одаанга мөңгежидип тывысса кандыгыл деп саналдыг мен. Черчерде аравыстан чарлып, «төре аралчып» чоруткан артистеривис, чогаалчыларывыс, спортчуларывыстың аттарын мөңгежидип, культура бажыннарын, спортчу стадионнарны, күүдүмчүларны оларның аттары-биле адап турарывыс канчаар-даа аажок чөптүг чүүл деп билип, көрүп турар бис.

Эрес САНЧЫ.
Улуг-Хем кожуун.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш «Шын» солун редакциязының коллективи.

Кол редактор Василий ХОМУШКУ.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Вера КУУЛАР (кол редакторнуң оралакчызы), Күстүгүр САТ (харысалгалыг секретарь), Галина МАСПЫК-ООЛ (килдис эргелекчизи), Арапчор ОКСУР (килдис редактору).

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-33-91; кол редакторнуң оралакчызы — 3-33-91; секретариат — 3-36-82.

КИЛДИСТЕР: Чазактың ажыл-чорудулгазы-биле харылзаа тудар килдис — 3-33-91. 3-34-98, экономиктиг өскертилгелер болгаш социал амыдырал — 3-34-49; медээлер албаны — 3-39-15; чагаалар болгаш чагыдылга — 3-39-03; Бухгалтерия — 3-41-23; Корректорлар — 3-41-16.

Солун неделяда 3 катап үнер.

Хемчээли 2 парламал ама

Тиражы 4742

Чагыг 376.

Агар саны: КБ «Тыва кредит» № 363406 корр. сч 700161629 МФО 049304729 ИНН — 1701008465.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва дег кээр эргелелиниге бүрүткеттинген.
Бүрүткеттирген дугаары — Т 00007
Солунда парлаттынган материалларның авторларының бодалдары редакцияның гуружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.

Телевидение

Пятница

НОЯБРЬ 28.
БИРГИ ПРОГРАММА
РНТ. БИРГИ канал
6.00 ЭРТЕНГИНИҢ МЕНДИЗИ.
9.00 МЕДЭЭЛЕР.
9.15 «Салгал дамчаан бачыт», сериал.
10.10 «Аян-чорукчулар клуву».
10.55 Смак.
11.15 Хуу библиотека.
11.25 Ойна-ла, гармонь.
12.00 МЕДЭЭЛЕР.
12.10 «Кады» деп программа.
15.00 МЕДЭЭЛЕР.
15.20 Фильм-тоол.
16.30 «Сезам кудумчу».
17.05 50х50.
17.30 «Ужуралдарның 100 чылы», сериал.
18.00 МЕДЭЭЛЕР.
18.20 «Салгал дамчаан бачыт», т/с.
19.15 «Здоровье», т/ж.
19.45 Хуулгаазыннар шөлү.
20.45 «Тамчыктыг удунар, чаштар».
21.00 УЕ.
21.40 «Кедээде шагдаа», уран-чечен фильм.
23.25 КӨРҮШ.
00.15 МЕДЭЭЛЕР.
00.40—02.25 Триллер.
ИЙИГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал
7.00 Мультфильмнер.
7.20 Акша кылыр чер.
7.30 МЕДЭЭЛЕР.
8.00 Дежурный кезек.
8.15 «Стронг» көргүзер.
8.20 Бизнес-эртен.
8.25 Православ шажын календары.
8.30 «Ле Монти».
8.45 Эксповестник.
8.50 Оон дээре болбас.
8.55 Национал эрге-ажык.
9.25 «Ле Монти».
9.30 Бараанларны — почта дамчыштыр.
9.40 «Санта-Барбара», т/с.
10.30 Аншлаг болгаш К°.
11.30 МЕДЭЭЛЕР.
12.00 Мультфильм.
12.05 «Кызыл дептер».
12.45 Акшалар.
12.35 Графоман.
13.00 Автограф.
13.05 Ортумак класс.
13.10 Уран-чечен фильм.
14.55 Шимчевес хөренги садыы.
15.00 МЕДЭЭЛЕР.
15.30 «Мыжыраашпай».
16.40 Чаа бешки дугуй.
17.10 Парламентарий.
17.40 «Чародей», т/с.
«ТЫВА» канал
18.35 Культура дугайында.
18.45 МЕДЭЭЛЕР.
18.55 Бузурезишаан.
19.25 АЗИЯ ТӨВҮ.
19.45 Коллаж.
«РОССИЯ» канал
20.00 МЕДЭЭЛЕР.
20.35 «Санта-Барбара», т/с.
21.40 Слабо!
22.20 Кежээкиниң мендизи.
23.10 Подиум.
23.45 Уединение.
00.00 МЕДЭЭЛЕР.
00.25 Тодаргайы-биле.
00.40—01.10 Дээрже чада.
ҮШКҮ ПРОГРАММА
ХАМААРЫШПАС ТВ канал
10.00 БӨГҮН ЭРТЕН.
13.05 «Донгун Уокер: техассчы езугаар шиитке».
14.00 БӨГҮН ЭРТЕН.
14.15 Телеоюн.
14.45 Криминал.
15.00 Кыдаттың күрүне циригги.
16.00 БӨГҮН ХҮНДҮС.
16.20 Эрги телевизор.
17.30 «Ч» уе.
18.00 БӨГҮН ХҮНДҮС.
18.20 «Дипломатияның чажылы», уран-чечен фильм.
«РОССИЯ» канал
18.35 Москва-дыр.
19.00 Дежурный кезек.
19.20 Национал эрге-ажык.
ХАМААРЫШПАС ТВ канал
20.00 БӨГҮН ХҮНДҮС.
20.20 Чаштарның чугаалары.
20.50 «Сансет-бичиниң ынакшылы болгаш чажыттары», т/с.
21.40 «Черлик бойдус», барымдаалыг сериалдың сөөлгү сериязы.
22.10 Курлавыр.
22.20 Криминал.
22.30 «Бут бөмбүү» клуб.
23.00 БӨГҮН КЕЖЭЭ.
23.40 Хүннүн маадыры.
00.00 «Бурунгаар», уранчечен фильм.
02.00 БӨГҮН КЕЖЭЭ.
02.45 «Доктор Куин, херээжен — эмчи», т/с.
03.35 МЕДЭЭЛЕР.
04.00 А. Герасимов-биле дүн ортузунда.
04.30 Телеоюн.
05.10 Чемпионнар лигазы.
06.10 Делегейниң эротиктиг шоузу.

Суббота

БИРГИ ПРОГРАММА
РНТ. БИРГИ канал
8.00 «Дүвүренчиг чалыы назын», уран-чечен фильм.
9.40 Лотто-миллион.
9.45 Лама сөзү.
10.00 МЕДЭЭЛЕР.
10.10 Хуу библиотека.
10.30 Эртенги почта.
11.10 Смак.
11.30 Третьяковкага дедир эгиткени. «Бир чуруктуң төөгүзү».
11.50 Угааныгбайлар.
12.40 Уран-чечен фильм.
14.25 Та бүзүреңер, та бүзүреңер.
15.00 МЕДЭЭЛЕР.
15.20 «Мээн өг-бүлем».
16.00 Мультфильмнер.
16.35 Дириг амытаннар аймаа.
17.15 «Од мышнаар болган».
18.00 МЕДЭЭЛЕР.
18.15 Аалганы тып көрем.
18.50 «Спрут-2», т/с.
20.15 Джентльмен-шоу.
20.45 «Тамчыктыг удунар, чаштар».
21.00 УЕ.
21.35 Чүү? Каяа? Кажан?
23.10 «Кудумчу хып тур», уран-чечен фильм.
00.55—01.40 Теннис.
ИЙИГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал
7.30 МЕДЭЭЛЕР.
8.00 Эртенги экспресс.
8.50 «Мак болгаш Матли», т/с.
9.15 Телеоюн.
9.40 Шупту улус ынча дижир.
10.10 Эртенгиниң мендизибиле, чурт.
11.00 Он бир шакта МЕДЭЭЛЕР.
11.20 Чурттап билир херек.
11.35 Ийи ангы көрүш.
12.00 Тараачынның чартык хүнү.
12.30 Мультфильм.
12.40 Силерниң кады ажылдажылганар.
12.55 Мультфильм.
13.15 «А менээ ынак сен бе?», т/с.
14.05 Телескоп.
14.35 Чаа Россия.
15.15 Чаа бешки дугуй.
15.40 Уткуштур.
15.55 Мультфильм.
16.05 Ном саны.
16.35 Федерация.
17.00 Шүүт чажыт.
18.00 МЕДЭЭЛЕР.
18.30 НБА-ның дээре дээн оюннары.
19.10 Эрги квартира.
20.05 Маргылдаа.
21.00 МЕДЭЭЛЕР.
21.25 «Взвод», уран-чечен фильм (АКШ).
23.30 «А» программа.
00.00 МЕДЭЭЛЕР.
00.35—01.40 Хөгжүмнүг көкпажыгаш.
ҮШКҮ ПРОГРАММА
ХАМААРЫШПАС ТВ канал
12.00 «Чырык орук», уранчечен фильм.
13.35 «Келир үеже аткаар», м/с.
14.00 БӨГҮН ЭРТЕН.
14.10 Итого.
14.30 Телеоюн.
15.00 «Гераклдың кайгамчыктыг аян-чоруктары», т/с.
15.45 От вчера.
16.00 БӨГҮН ХҮНДҮС.
16.15 Телеоюн.
16.45 Криминал.
17.00 Хоккей.
19.30 «Каролина Нью-Иорктаа», комедия хевирлиг сериал.
20.00 БӨГҮН ХҮНДҮС.
20.15 Бөдүүнүнден бөдүүн.
21.00 «Брайдсхедке аян келгени», 1-ги сериязы.
22.00 Дог-шоу.
22.30 Хүннүн маадыры.
23.00 БӨГҮН КЕЖЭЭ.
23.30 Уран-чечен фильм.
01.45 Ойнаар-кыстар.
02.00 БӨГҮН КЕЖЭЭ.
02.50 Дозуг.
03.45 «Чевегден тывылган дуктуг постер», м/ф.
04.10 Ток-шоу.
04.50 «Плейбой-шоу».

Воскресенье

НОЯБРЬ 30.
БИРГИ ПРОГРАММА
РНТ. БИРГИ канал
7.50 «Дамды», комедия.
9.15 «Вудиниң болгаш оон өөрүнүң ужуралдары», «Кыскыл пантера», м/с.
9.55 «Спортлото».
10.00 МЕДЭЭЛЕР.
10.10 Орук демдеглелдери эвес үүлдер.
10.30 Дөгерези бажында барда.
11.10 Эртенги сылдыс.
12.00 Шериг садыг.
12.30 Ойна-ла, гармонь.
13.00 «Сельский час», т/ж.
13.25 Кустонун командазының суг адаанга аян-чоруу.
14.20 Катты-хөг панорамазы.
15.00 МЕДЭЭЛЕР.
15.20 Аян-чорукчулар клуву.
16.05 «Музыкаже чалалга».
16.35 Мультфильм.
17.35 «Ералаш», к/ж.
18.00 Төөгүнүң арынналы.
18.50 «Хатка алысканнар», Уран-чечен фильм, 1-ги сериязы.
20.55 Кичочарлал.
21.00 УЕ.
21.55 «Хатка алысканнар», 2-ги сериязы.
00.15 Бут бөмбүүнүң допчуулы.
00.45 МЕДЭЭЛЕР.
01.05—01.55 Теннис.
ИЙИГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал
7.30 Эртенги экспресс.
8.25 «Мак болгаш Матли», т/с.
8.50 «Сонга», м/с.
9.00 Дангырак.
9.25 Россияның орук тарында.
9.40 Дириг амытаннар дугайында чугаалар.
10.10 Эртенгиниң мендизибиле, чурт.
11.00 Он бир шакта МЕДЭЭЛЕР.
11.20 Кижилер болгаш акшалар.
11.50 «Космодром», т/с.
12.40 Репортер.
13.10 «Хоойлу болгаш корум-чурум», т/с.
14.05 Довгань-шоу.
14.33 Кандыг үннү ында чок дээр.
15.05 «Алаадин»,